

سر ویراستار: جین دمن مک اولیف

دائرة المعارف قرآن

ویراستاران ترجمه فارسی
حسین خندق آبادی، مسعود صادقی، مهرداد عباسی، امیر مازیار

جلد اول
آ-ب

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

دائرة المعارف قرآن / سرویراستار: جین دمن مک‌اولیف؛ سرویراستار ترجمه فارسی: حسین خندق‌آبادی... [و دیگران].
۶۵۱ ص، تهران، حکمت، ۱۳۹۰ ش
شابک: ج ۱ ۹۷۸-۹۶۴-۲۴۴-۰۶۴-۱
فهرست نویسی بر اساس اطلاعات فیبا
عنوان اصلی: Encyclopaedia of the Qur'an
سرویراستاران ترجمه فارسی: حسین خندق‌آبادی، مسعود صادقی، مهرداد عباسی، امیر مازیار
ج. ا. آ. ب.
قرآن - دائرة المعارف‌ها
مک‌اولیف، جین دامن، ویراستار
McAuliffe, Jane Dammen
خندق‌آبادی، حسین، ۱۳۵۷ -، ویراستار
رده‌بندی کنگره: ۲۵ ۱۳۹۰ / د ۹ / BP ۶۶
رده‌بندی دیویی: ۲۹۷/۱۳
شماره کتابشناسی ملی: ۲۵۹۸۸۲۵

سر ویاستار: جین دمن مک اولیف

دائرة المعارف قرآن

جلد اول آ-ب

ویاستاران ترجمه فارسی
حسین خندق آبادی، مسعود صادقی، مهرداد عباسی، امیرمازیار

تهران ۱۳۹۲

مؤسسة انتشارات حکمت
با حمایت معاونت پژوهشی و آموزشی سازمان تبلیغات اسلامی

دائرة المعارف قرآن
جلد اول (آ - ب)

سر ویراستار: جین دمن مکا اولیف
ویراستاران ترجمه فارسی

حسین خندق آبادی (عضو هیأت علمی بنیاد دائرة المعارف اسلامی)، مسعود صادقی (استادیار دانشگاه تهران)
مهرداد عباسی (استادیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات)، امیر مازیار (عضو هیأت علمی مرکز علوم عقلی حکمت)

طراح جلد و صفحات استقبال: حمید گودرزی
حروفچینی و صفحه آرایی: انتشارات حکمت
چاپ و صحافی: شرکت چاپ و نشر کیمیای حضور

تهران، خیابان انقلاب، ابتدای ابوریحان، شماره ۹۴، کدپستی ۱۳۱۵۶۹۴۱۶۴
تیراژ: ۵۰۰۰ نسخه
چاپ اول: ۱۳۹۲ ش / ۱۴۳۴ ق

(کلیه حقوق این اثر متعلق به نشر حکمت است و هر نوع استفاده بازرگانی از این فرهنگ اعم از زیراکس، بازنویسی،
ضبط کامپیوتری و یا تکثیر به هر صورت دیگر، کلا و جزا، ممنوع و قابل تعقیب قانونی است.)

www.hekmat-ins.com info@hekmat-ins.com

تلفن: ۶۶۴۰۶۵۰۵ نمابر: ۶۶۴۱۵۸۷۹-۶۶۴۶۱۲۹۲

سر ویراستار

جین دمن مکک اولیف

ویراستاران ارشد

**اندر وریپین، کلود ژیلیو
وداد قاضی، ویلیام گراهام**

ویراستاران

مونیک برناردز، جان نواس

ویراستاران ترجمه فارسی

**حسین خندق آبادی، مسعود صادقی
مهرداد عباسی، امیر مازیار**

ناظر محتوا

مجید معارف

حروف نگار

الهام علیخانی

نمونه خوان و اعمال کننده شیوه نامه

فرگس محمد امینی

نسخه پرداز

شادی جاجرمی زاده

مسئول روابط عمومی

زهره شریفی

یادداشت ناشر

قرآن ریشه‌دارترین سند آیین مقدس اسلام است و شایسته است که برای شناخت و معرفی جوانب متعدد و گسترده آن همه‌گونه تلاشی انجام گیرد. در طول تاریخ درخشان فرهنگ اسلامی علمای مسلمان از انجام این تلاش‌ها کوتاهی نکردند. بجاست که امروز نیز همچون گذشته گلستان قرآن‌پژوهی پرباروبر باشد و پیام قرآن را به جان‌های شنوا برساند، البته برای توفیق در این کار باید بر اساس شناخت دقیق مخاطب امروز و نیازها و دغدغه‌های او به کار پرداخت و بالاترین معیارهای علمی و پژوهشی و روزآمدترین شیوه‌های تبلیغ و معرفی را به کار بست. از جمله این شیوه‌ها و روش‌ها می‌توان به تهیه‌ی دایرةالمعارف‌ها با اسلوب جدید اشاره کرد که امروز در مراکز پژوهشی و آموزشی بسیار مرسوم است و به‌نحو مطلوب نیاز مخاطبان را در پی‌گیری یک موضوع برطرف می‌کند.

متأسفانه به‌رغم آنکه غریبان تاکنون دایرةالمعارف‌های گوناگونی درباره‌ی اسلام و مسلمانان فراهم آورده‌اند، اما در خود کشورهای اسلامی یا در این زمینه تلاشی درخور انجام نشده یا این کوشش هنوز به نتایج نهایی نرسیده است، به‌خصوص وجود دایرةالمعارفی درباره‌ی قرآن از این جهت ضرورتی انکارناشدنی است. طبعاً در خلأ وجود چنین دایرةالمعارفی ترجمه‌ی دایرةالمعارف قرآن می‌تواند بخشی از نیازها را برطرف کند و الگو و زمینه‌ای باشد برای فراهم شدن هرچه سریع‌تر دایرةالمعارفی از این نوع به قلم نویسندگان مسلمان. روشن است که دایرةالمعارفی که غریبان هرچند با مشارکت مسلمانان فراهم آورند در منصفانه‌ترین و بی‌غرضانه‌ترین شکل نیز نمی‌تواند جایگزین یک اثر اصیل اسلامی باشد.

عمده‌ی نواقص و کاستی‌های اثر مزبور نیز به‌دلیل عدم توجه به منشأ و حیانی کلام‌الله مجید و همچنین عدم بهره‌برداری مناسب از منابع شیعی و نیز بی‌توجهی به اندیشه‌ی فلسفی و عرفانی شیعه رخ داده است. با این اوصاف، دایرةالمعارف قرآن به دلایل متعدد حائز اهمیت است؛ نخست آنکه چهارچوب، شیوه‌ها و روش‌هایی

که برای تألیف این دائرة المعارف به کار گرفته شده است می‌تواند الگوی مناسب و ارزنده‌ای برای تألیف دائرة المعارف قرآنی در جامعه علمی ما باشد.

دوم اینکه اثر مزبور می‌تواند تصویری فشرده از طرز تفکر غربیان درباره قرآن و مسائل مربوط به آن را برای جامعه علمی و فرهنگی ما به ارمغان آورد. نکته آخر و مهم‌تر آنکه اصولاً دائرة المعارف‌ها به‌عنوان شالوده افکار غربیان در رابطه با اسلام و قرآن می‌تواند کاستی‌ها و کمبودهایی را که در معارف اسلامی و به‌خصوص معارف شیعی در خارج از جوامع اسلامی وجود دارد نمایان سازند تا علما و مسئولان امر نسبت به برطرف‌سازی آن اهتمام ورزند. این مهم با توجه به گسترش بیش از پیش اسلام در غرب و کمبود معارف و منابع شیعی لازم، ضروری‌تر می‌نماید.

مؤسسه انتشارات حکمت قصد دارد مقدمات و تمهیدات لازم برای تألیف جلدی در تکمیل این دائرة المعارف پنج‌جلدی فراهم آورد. این تکمله حاوی مدخل‌هایی است که بعضاً در این مجلدات از آنها نامی به‌میان نیامده یا چنان‌که شایسته و بایسته بوده در این دائرة المعارف به آنها پرداخته نشده و یا حاوی نقدها و بررسی‌های مفصلی است که امکان درج آنها در این پنج جلد نبوده است. اکنون که ترجمه دائرة المعارف قرآن به مخاطبان فرهیخته تقدیم می‌شود آرزو داریم که بتوانیم در آینده‌ای نزدیک تألیفاتی فاخر را در این حوزه به جامعه اسلامی عرضه داریم.

در انتها بر خود لازم می‌بینم که از تمام مترجمان و ویراستاران ارجمند و همکارانم در مؤسسه انتشارات حکمت تشکر کنم که هر کدام به نوبه خود سهم ارزنده و قابل توجهی در پیشبرد این اثر ایفا کردند و نیز شایسته است از ریاست عالی‌قدر سازمان تبلیغات اسلامی جناب حجة الاسلام والمسلمین دکتر سیدمهدی خاموشی سپاس‌گزاری کنیم، که قطعاً اگر حمایت و اهتمام ایشان در ترویج آثار قرآنی و اعتلای فرهنگ اسلامی نبود چنین اثری به ثمر نمی‌نشست.

و ما توفیقی الا بالله

محمدحسین غفاری

مدیرعامل مؤسسه انتشارات حکمت

پیش‌گفتار ترجمه فارسی

اسلام‌شناسی در غرب تاریخچه‌ای طولانی دارد، اما بیش از یک قرن پیش، این پژوهش‌ها شیوه و سیاقی علمی‌تر به خود گرفتند و به‌طور جدی به محافل پژوهشی و دانشگاهی غرب وارد شدند. اسلام‌شناسان غربی رویکردهای گوناگونی به اسلام داشته‌اند و دارند، از رویکردهای خصمانه و اسلام‌ستیزانه گرفته تا رویکردهای همدلانه و عالمانه. می‌توان گفت از نیمه دوم قرن بیستم به بعد اسلام‌شناسی غربیان عموماً منصفانه‌تر بوده است. بحث‌ها تخصصی‌تر شده‌اند و خصوصاً در زمینه فرقه‌های گوناگون اسلامی و عقاید و منابع و تاریخ خاص آنان پژوهش‌های جدی‌تری انجام شده و اطلاعات گسترده‌تری گرد آمده است. در دهه‌های اخیر، حوزه مطالعات اسلامی در غرب ناظر تحول دیگری نیز بوده است. بسیاری از مسلمانان حضوری جدی‌تر و فعال‌تر در این حوزه داشته‌اند و این امر به اعتدال بیشتر رویکردهای اسلام‌شناسانه منجر شده است.

قرآن به‌عنوان مهم‌ترین متن مقدس مسلمانان همواره در کانون این تلاش‌ها بوده است، از ترجمه و تفسیرهای متعدد از همه یا بخشی از قرآن گرفته تا آثار تک‌نگاری افرادی چون نولدکه و گلدتسیهر و مقالات فراوانی که در این حوزه نگاشته شده است. جلوه این تحقیقات را در *دائرةالمعارف قرآن* می‌توان دید. در واقع، *دائرةالمعارف قرآن* عصاره کوشش‌ها و پژوهش‌هایی است که تاکنون در غرب درباره قرآن انجام شده و رویکردهای گوناگون غربیان به اسلام و قرآن و خصوصاً تحولات اخیر حوزه مطالعات اسلامی و قرآنی در آن آشکار است. مقدمات شکل‌گیری این *دائرةالمعارف* از سال ۱۹۹۳ شروع شد و از سال ۲۰۰۱ چاپ مجلدات آن آغاز شد و در سال ۲۰۰۶ با چاپ مجلد ششم (که نمایه *دائرةالمعارف* است) کار آن پایان یافت. از زمان انتشار این *دائرةالمعارف* تحسین بسیاری را، چه در غرب و چه در عالم اسلام، برانگیخت و جای خود را در مقام اثری مرجع در کنار *دائرةالمعارف اسلام* و آثار هم‌مطراز آن گشود. در ادامه تلاش شده در حد گنجایش این پیش‌گفتار به

این نکات پرداخته شود: (۱) ویژگی‌ها و محاسن این دایرةالمعارف؛ (۲) کاستی‌های آن؛ (۳) ضرورت ترجمه آن به فارسی؛ و (۴) برنامه و روش ترجمه.

۱. ویژگی‌ها و محاسن

قرآن مهم‌ترین منبع شناخت اسلام است و هیچ پژوهشی در باب مفاهیم و موضوعات اسلامی بدون ارجاع به قرآن کامل نیست. از این رو، پژوهش‌های متعدد و متنوعی در باب وجوه گوناگون قرآن در مطالعات اسلام‌شناسی انجام گرفته است. اساسی‌ترین ویژگی این دایرةالمعارف آن است که با اختصاص یافتن به قرآن گزارشی نسبتاً جامع از همه این تلاش‌ها فراهم می‌آورد و با کنار هم گذاردن آنها به‌خوبی نشان می‌دهد که این پژوهش‌ها چه نتایج کلی به‌بار آورده است؛ یعنی نقاط ضعف و قوت آنها را آشکار می‌سازد و مشخص می‌کند که در چه حوزه‌هایی کارهای کمتری انجام گرفته و کدام حوزه‌ها محل توجه بیشتر بوده‌اند؛ در موضوعاتی که به‌طور گسترده در آنها پژوهش شده آرا و نظرات گوناگون چه بوده‌اند و چه پرسش‌ها و پژوهش‌هایی وجود دارد که هنوز به‌درستی به آنها پرداخته نشده است. در مجموع، وجود دایرةالمعارفی مختص قرآن هم برای شناخت عمومی اسلام و قرآن مفید است و هم چشم‌اندازی است بر مطالعات قرآنی.

ویژگی‌های درونی این دایرةالمعارف نیز قابل توجه‌اند. این دایرةالمعارف مدخل‌های متنوعی دارد: مدخل‌هایی که به تلقی قرآن از مفاهیم و موضوعات اختصاص دارد، مفاهیمی همچون خوبی، بدی، جنگ و صلح؛ مدخل‌های مربوط به اعلام، از اشخاص گرفته تا اماکن و اقوام، همچون ابراهیم، ثمود و اخدود؛ مدخل‌های مختص به تاریخ تفسیر و علوم قرآنی، چون اعجاز، تجوید و اسباب نزول؛ مدخل‌های مربوط به تأثیر قرآن بر مکتوبات نگاشته‌شده به زبان‌های اسلامی، همچون فارسی، ترکی و مالایی؛ مدخل‌های اختصاص‌یافته به ارتباط و مواجهه علوم و فنون گوناگون با قرآن، که در نوع خود مدخل‌های جدید و جالب توجهی‌اند، مانند باستان‌شناسی و قرآن، پزشکی و قرآن، خوشنویسی و قرآن؛ و سرانجام مدخل‌های مربوط به نحوه انتقال، ترجمه، آموزش و پژوهش قرآن در کشورهای مختلف اسلامی و غربی.

از دیگر ویژگی‌های این دایرةالمعارف آن است که مشهورترین قرآن‌پژوهان و اسلام‌شناسان معاصر در نگارش و ویرایش آن مشارکت داشته‌اند. جدا از هیأت ویراستاران این دایرةالمعارف، که برخی از نامدارترین قرآن‌پژوهان معاصر را در خود جای داده است، کمتر محقق صاحب‌اثری را در حوزه‌های گوناگون قرآن‌پژوهی می‌توان یافت که در این دایرةالمعارف مدخلی تألیف نکرده باشد. عموماً مدخل‌ها بر اساس تخصص نویسندگان، آثار ایشان یا سرآمد بودن‌شان در یک حوزه پژوهشی به آنها واگذار شده است. حضور پررنگ پژوهشگران مسلمان در گروه ویراستاران و نویسندگان مدخل‌ها چهره‌ای متفاوت به این دایرةالمعارف بخشیده است. رویکرد کلی مقالات نیز به‌راستی منصفانه‌تر و معتدل‌تر از آثار پیشین است. بیشتر مقالات رویکردی

کاملاً توصیفی دارند و اندک‌اند نوشته‌هایی که دیدگاه‌های افراطی خاورشناسانه را مبنا قرار داده باشند یا از سر عناد و غرض‌ورزی به مطلبی پرداخته باشند.

ظاهراً ویراستاران این اثر از آغاز مخاطب عام را نیز در نظر داشته‌اند، به این معنا که هم در تنظیم مدخل‌نامه و هم در نگارش مدخل‌ها به گونه‌ای عمل شده است که مطالب، در عین علمی و مستند بودن، روشن و گویا باشند و خواننده عمومی نیز بتواند از آنها استفاده کند.

در نهایت، در بخش کتاب‌شناسی مدخل‌ها می‌توان گزیده‌ای از مهم‌ترین کتاب‌ها و مقالات مرتبط با موضوع مورد نظر را دید و از ادبیات موضوع و تألیفات غربی و اسلامی درباره آن باخبر شد و آنها را راهنمایی برای پژوهش‌های بعدی در موضوع مربوط قرار داد.

۲. کاستی‌ها

طبیعی است که، به‌رغم ویژگی‌های ذکرشده برای این دائرةالمعارف، این اثر نیز مانند هر تلاش پژوهشی دیگر کاستی‌هایی داشته باشد. برخی از این کاستی‌ها محتوایی‌اند و برخی شکلی. در ذیل به برخی از موارد کلی اشاره می‌شود که ذکر آنها در این مقدمه ضروری به نظر می‌رسد.

در بخش پیش اشاره شد که رویکرد کلی مقالات به اسلام و قرآن بسیار منصفانه‌تر و معتدل‌تر است. اما در هر صورت، نگاه حاکم بر این دائرةالمعارف عموماً نگاهی غربی و غیراسلامی به قرآن است و گاه به معنا و لوازم و حیاتی بودن آن توجه کافی نمی‌شود. همچنین اشتباهات جزئی یا موضعی نیز درباره اشخاص، رویدادها یا فهم و ترجمه آیات وجود دارند، که ناشی از بی‌توجهی به برخی منابع مهم، زمینه‌ها یا بافت کلی متن قرآن و اصول کلی حاکم بر اندیشه اسلامی‌اند. در پانویس‌های درج‌شده ذیل مدخل‌ها به برخی از این مواردی که به روشنی اشتباه به نظر می‌رسیدند، و نه صرفاً برداشتی متفاوت، اشاره شده است.

همچنین قابل ذکر است که هرچند در این دائرةالمعارف در مقایسه با آثار مشابه توجه بیشتری به منابع شیعی شده است و برخی مدخل‌های آن به موضوعات مورد توجه شیعه اختصاص یافته و حتی نویسندگان شیعی با آن همکاری داشته‌اند، در بسیاری از مدخل‌ها به‌خوبی مواضع شیعی منعکس نشده یا به منابع خاص آن توجه کافی نشده است.

کاستی‌هایی نیز در شیوه تنظیم و تدوین مدخل‌ها و نحوه ویرایش آنها به‌چشم می‌خورد. مهم‌ترین اشکال مربوط به مدخل‌نامه است. عناوین مدخل‌های این دائرةالمعارف، برخلاف دائرةالمعارف اسلام، بر اساس مفاهیم و اصطلاحات رایج در زبان انگلیسی تهیه شده است. مثلاً به‌جای مدخل‌هایی با عناوین «رحمة»، «انفاق»، «جنة» و «جهنم»، که به‌صورت انگلیسی حروف‌نگاری شده باشند، عناوینی آورده شده است که در زبان انگلیسی به‌طور عمومی چنین مفاهیمی را می‌رسانند. چنین روشی باعث شده که گاه ذیل یک مفهوم به

چند واژه مختلف قرآنی و بحث‌های متفاوت آنها اشاره شود تا جنبه‌های متنوع آن مفهوم انگلیسی توضیح داده شود. شاید انتظار می‌رفت که در دائرة المعارف تخصصی درباره قرآن برای هر کدام از این مفاهیم مدخل جداگانه‌ای در نظر گرفته می‌شد، چنان‌که در دائرة المعارف اسلام چنین شده است؛ اما ویراستاران، که خود به این مسئله واقف بوده‌اند، پس از بحث و بررسی در نهایت به این نتیجه رسیدند که دائرة المعارف فراهم آوردند تا، علاوه بر متخصصان و اهل فن، برای مخاطبان عمومی غربی نیز قابل استفاده باشد. در نتیجه، مدخل‌ها بر اساس ذهنیت و مفاهیم خواننده غربی انگلیسی‌زبان تنظیم شده و این امر دشواری‌هایی را خصوصاً در مسیر ترجمه پیش آورده است که به آن اشاره خواهد شد.

مشکل دیگر همپوشانی عنوان یا محتوای برخی از مدخل‌ها با یکدیگر است. بخشی از این مشکل به مسئله طرح‌شده در بند پیش بازمی‌گردد و بخشی به نحوه تنظیم خود مدخل‌ها. مثلاً در جلد اول هم مدخل «أُخْدود» وجود دارد و هم مدخل «اصحاب أُخْدود»، یا هم مدخل «امی» وجود دارد و هم مدخل «بی سوادی» (که در بخش اعظم آن از امی بودن پیامبر(ص) بحث شده است)، بدون اینکه در محتوای آنها تفکیک موجهی انجام گرفته باشد.

کاستی‌هایی مربوط به ویراستاری نیز وجود دارد. به نظر می‌رسد تنظیم حجم برخی از مدخل‌ها تابع قاعده مشخصی نیست و تا حدودی تابع سلیقه نویسندگان است. در برخی از مدخل‌ها موضوع از محور قرآن‌پژوهی بسیار فراتر می‌رود، مثلاً در مدخل «آموزش» نه تنها به آموزش قرآن یا آموزش در قرآن، بلکه به آموزش در چارچوب کلی اندیشه اسلامی پرداخته شده است. سطح کیفی مدخل‌ها نیز یک‌دست نیست. در حالی که برخی از مدخل‌ها بسیار عمیق و دقیق و نکته‌آموزند، برخی فاقد کیفیت علمی‌اند، هرچند تعداد این نوع مدخل‌ها بسیار اندک‌اند. این مشکل تا حدی به تنوع موجود در رویکردها نیز بازمی‌گردد، که ویراستاران آگاهانه آن را تأیید کرده‌اند. البته چنین کاستی‌هایی در طرحی به گستردگی این دائرة المعارف تا حدی اجتناب‌ناپذیر است.

۳. اهمیت ترجمه فارسی

شکی نیست که وجود دائرة المعارف ویژه قرآن یکی از نیازهای اساسی عموم علاقه‌مندان به قرآن و گامی اساسی برای شناخت عمیق‌تر و دقیق‌تر آن است. هرچند در کشورهای اسلامی برای نگارش چنین اثری درباره قرآن تلاش‌هایی شده است، تاکنون اثر قابل‌قبولی که بتواند نقش کتابی مرجع را ایفا کند به زبان‌های اسلامی تألیف نشده و این خود بزرگ‌ترین دلیل ترجمه این دائرة المعارف است.

البته این نکته نیز در جای خود صحیح است که آثار نویسندگان غیرمسلمان، در بهترین حالت، نمی‌توانند پاسخ‌گوی نیازها و انتظارات ما باشند و باید به سوی تألیف دائرة المعارف جامع و مطابق با معیارهای جهانی به زبان فارسی حرکت کنیم. برای رسیدن به این هدف نیز ترجمه این دائرة المعارف می‌تواند در حکم مقدمه لازم

باشد و این دایرةالمعارف را می‌توان الگویی برای هر تألیف بعدی در این زمینه قرار داد. شکل و صورت کلی این اثر نمایشگر اثری مرجع بنابر معیارهای رایج مجامع علمی معاصر است. چه خوب است که بتوانیم چنین آثاری را راهنمای خود قرار دهیم و از امتیازات‌شان بهره‌گیریم و کاستی‌های‌شان را جبران کنیم. ما نیاز داریم مسائلی همچون چگونگی گردآوری دایرةالمعارفی مفید، چگونگی نگارش مقالات دایرةالمعارفی و به‌کار بردن روش علمی برای نگارش این نوع مقالات را با دقت و حوصله بیشتری بیاموزیم و دنبال کنیم.

همچنین ترجمه این دایرةالمعارف می‌تواند دیدگاه‌های «دیگران» را درباره قرآن و آموزه‌ها و مضامین اسلامی به‌خوبی برای ما روشن کند. دانستن نظر «دیگران» هم می‌تواند منظرهای جدیدی برای نگرستن به قرآن فراهم آورد و هم می‌تواند ما را در مواجهه با این دیدگاه‌ها و اصلاح، تکمیل یا رد احتمالی آنها توانا کند. حتی برای مقاصد تبلیغی و مدافعه‌گرایانه صرف نیز نیاز داریم که این دیدگاه‌ها را به‌خوبی بشناسیم.

۴. برنامه و روش ترجمه

ترجمه دایرةالمعارفی با ویژگی‌های ذکرشده طبیعتاً کاری آسان نبود که بتوان آن را به‌طور فردی انجام داد. برای ترجمه و عرضه هرچه بهتر و صحیح‌تر این دایرةالمعارف در ابتدا جمعی با عنوان «گروه ویراستاری ترجمه فارسی دایرةالمعارف قرآن» تشکیل شد. این گروه از سال ۱۳۸۶ کار خود را شروع کرد و، پس از بررسی دقیق این دایرةالمعارف و لحاظ ویژگی‌هایی که باید در ترجمه آن رعایت شود، وظایف ذیل را برعهده گرفت: (۱) طراحی برنامه و ساختار کلی «ترجمه دایرةالمعارف قرآن»؛ (۲) تنظیم مدخل‌نامه فارسی؛ (۳) تدوین شیوه‌نامه ترجمه مدخل‌ها؛ (۴) تنظیم شیوه‌نامه ویرایش مدخل‌ها؛ (۵) تعیین مترجمان و مشاوران. این گروه برای همه این مراحل از مشورت و رایزنی‌های گسترده مؤلفان، پژوهشگران، استادان شناخته‌شده کشور بهره‌گرفته، که نام ایشان در انتهای این مقدمه آمده است.

در ادامه به برخی از نکات کلی که در سرتاسر این ترجمه رعایت شده و در واقع جزئی از شیوه‌نامه ترجمه فارسی این اثر است اشاره می‌شود.

الف) ترجمه

اصل اساسی در ترجمه این اثر رعایت دقت و امانت کامل بوده است. در ترجمه نه چیزی بر اصل افزوده و نه چیزی از آن کاسته شده است. بر این اساس، از ترجمه آزاد و نقل به مضمون کاملاً پرهیز شده است. در عین حال، سعی شده زبان ترجمه زبانی روان و مأنوس برای خواننده فارسی‌زبان باشد. البته نثر خود مقالات یکسان نیست و حتی مدخل‌هایی وجود دارند که به نظر می‌رسد نثر آنها برای انگلیسی‌زبانان نیز آسان نباشد، خصوصاً مقالاتی که غیرانگلیسی‌زبانان نوشته‌اند. از این جمله می‌توان به مدخل‌های نوشته انگلیکان نویورت اشاره کرد که گرچه بدیع و نکته‌آموز است، نثر آنها گاه مترجم و خواننده را با دشواری‌های بسیار روبه‌رو می‌کند.

در مواردی که از منابع اسلامی نقل قول شده، ترجمه‌ها با اصل منبع مطابقت داده شده و البته معمولاً اگر نویسنده تفسیر یا ترجمه خاصی از متن داشته ترجمه او اساس قرار گرفته است. برای ترجمه آیات قرآن در سراسر دائرة المعارف به ترجمه قرآن محمدمهدی فولادوند رجوع شده، مگر آنکه نویسنده ترجمه یا تفسیری خاص و تعیین‌کننده از آیات در مسیر مدخل ارائه داده باشد. در نگارش نام‌های خاص، صورت رایج آنها در زبان فارسی حفظ شده و برای ترجمه نام‌های غیرمشهور و معاصر تلفظ آنها مطابق زبان اصلی‌شان معیار قرار گرفته است. در تاریخ‌های مربوط به وقایع اسلامی نیز تنها ذکر تاریخ هجری لازم دانسته شده است.

(ب) تنظیم مدخل‌نامه فارسی

چنان‌که پیشتر اشاره شد، عناوین مدخل‌ها در دائرة المعارف قرآن بر اساس معادل‌ها و مفاهیم رایج در زبان انگلیسی تنظیم شده است و ذیل هر مدخل معادل یا معادل‌های عربی و قرآنی واژه انگلیسی آمده یا گاهی نیز حرف‌نگاری شده است (و البته گاه مفاهیمی به‌عنوان مدخل انتخاب شده‌اند که در قرآن یا زبان عربی معادلی ندارند). به‌طور کلی در ترجمه عناوین مدخل‌ها و تنظیم مدخل‌نامه فارسی از این قاعده پیروی شده است: چنانچه در عنوان مدخل خود واژه عربی یا اصطلاح قرآنی حروف‌نگاری شده باشد یا در شناسه مدخل واژه‌ای قرآنی مترادف با عنوان مدخل آمده باشد، همان واژه عنوان مدخل قرار گرفته است. در غیر این صورت، ترکیبی عطفی که همه یا اغلب موضوعات مطرح در محتوای مدخل را منتقل کند عنوان مدخل شده است. اما اگر هیچ‌یک از مترادف‌های قرآنی، به‌صورت عطفی و غیرعطفی، محتوای مدخل را منتقل نمی‌کرده‌اند، به ترجمه فارسی آن واژه انگلیسی، با توجه به مترادف‌های قرآنی آن، بسنده شده، یعنی معادل رایج و ترجیحاً فارسی و نه عربی آن واژه انگلیسی عنوان مدخل قرار گرفته است.

(ج) ویرایش

ترجمه‌های این مجموعه در چند مرحله مقابله و ویرایش شده‌اند تا سهوها و غلط‌ها به کمترین مقدار برسند و متنی روان و خوشخوان در اختیار خواننده قرار گیرد. در مواردی که خطاهای فاحش در اصل مدخل وجود داشته – به‌گونه‌ای که عرضه مطلب بدون هیچ توضیحی تصویری نادرست از باورها و عقاید اسلامی و شیعی به‌دست دهد – ویراستاران کوشیده‌اند بدون حذف یا دخل و تصرف در اصل مطلب پانویس‌هایی روشنگر بر آن بیفزایند. نگارش این پانویس‌ها تنها برای تذکر خطا یا کاستی متن بوده و به هیچ‌روی قصد ارائه پاسخ به اصل مطلب مدنظر نبوده است؛ این کار، گرچه در جای خود بسیار پسندیده می‌بود، گذشته از صفحات بسیاری که بر حجم دائرة المعارف می‌افزود و زمان زیادی که برای نگارش و پژوهش می‌طلبید، تا حدی نقض غرض می‌نمود. هدف اساسی از انجام این کار ترجمه دائرة المعارف غربی درباره قرآن با همه محاسن و معایبش بوده است، نه نگارش یک دائرة المعارف قرآن جدید. نقد و بررسی شکلی و محتوایی این دائرة المعارف به‌طور خاص و داوری درباره مطالعات قرآنی در غرب به‌طور عام، اگرچه بسیار مطلوب است، باید در جای دیگر و به‌طور مستقل

پیش‌گفتار ترجمه فارسی نه

پی‌گرفته شود. بر همین اساس، اگر مدخلی رویکرد نادرست یا اشتباهاتی داشت که با تذکرات معمول حفظ کلیت آن ممکن نبود ویراستاران رأی به حذف آن داده‌اند. البته این کار در سرتاسر این دائرةالمعارف به‌ندرت انجام گرفته است و شمار مدخل‌های حذف‌شده به تعداد انگشتان دست نمی‌رسد. در نمایه مربوط به عناوین مدخل‌های هر جلد، عنوان این مدخل‌های حذفی در فهرست مدخل‌ها به اطلاع خواننده رسیده است. برخی از خطاهای کوچک، مانند خطا در شماره آیات یا سوره‌ها یا مثلاً تعداد ذکر یک واژه در قرآن، بدون نگارش پانویس در متن، تصحیح شده‌اند.

تشکر و قدردانی

جا دارد پایان این مقدمه کوتاه را به سپاس از اشخاصی اختصاص دهیم که نقشی مؤثر در تدوین و ترجمه این دائرةالمعارف داشته‌اند. نخست اولیای محترم انتشارات حکمت و به‌خصوص دکتر حسین غفاری، که با وجود مشکلاتی که گریبانگیر صنعت نشر شده است، با وسعت‌نظر انجام این کار بزرگ و پرهزینه را تقبل کردند و همه امکانات لازم برای انجام این طرح گسترده را در اختیار گروه ویراستاران گذارند. مسئولان محترم سازمان تبلیغات اسلامی، به‌ویژه حجة الاسلام دکتر سیدمهدی خاموشی، رئیس محترم آن سازمان، با حسن‌نظر بخشی از هزینه‌های این طرح را فراهم آوردند و همچنین حجة الاسلام سیدجواد هوایی، معاون محترم پژوهشی سازمان، و دکتر سیدعلیرضا فروغی نقشی بسزا در پیشبرد این طرح داشتند. استادان و فرهیختگانی از حوزه و دانشگاه در مراحل گوناگون این کار با مشورت‌ها و راهنمایی‌های خود دشواری‌ها را بر ویراستاران آسان گرداندند و با تشویق و حمایت خود دلگرم‌شان کردند. نام ایشان به‌ترتیب الفبایی و بدون ذکر القاب و عناوین از این قرار است: عبدالحسین آذرنگ، آذرتاش آذرنوش، سیدعلی آقایی، حسین استادولی، محمدجواد انواری، سیدمحمدعلی ایازی، مالک حسینی، بهاءالدین خرمشاهی، محمدکاظم شاکر، هادی عالم‌زاده، سعید عدالت‌نژاد، حسین غفاری، کامران فانی، مرتضی کریمی‌نیا، محمد مجتهدشبهستری، محمدحسن محمدی مظفر، محسن معینی، مصطفی ملکیان، ابراهیم موسی‌پور، محمدمهدی مهدوی‌راد، مهدی مهریزی، شادی نفیسی، جعفر نکونام، سیدابوالحسن نواب، نصرت نیل‌ساز، محمدرضا صفی، محمدمنصور هاشمی و لیلا هوشنگی. در نهایت، مسئولیت اصلی این کار با ویراستاران است و همین‌جا از سروران گرامی تقاضا می‌کنیم که در آگاه کردن ویراستاران از خطاها و لغزش‌های‌شان دریغ نوزند. امیدواریم ترجمه این اثر گران‌قدر مقدمه‌ای برای پژوهش‌ها و تألیف‌های هرچه پربارتر در حوزه‌های اسلام‌شناسی و قرآن‌پژوهی باشد.

ویراستاران ترجمه فارسی

ح. خندق‌آبادی، م. صادقی، م. عباسی، ا. مازیار

پیش‌گفتار

قرآن برای بیش از یک میلیارد مسلمان در سراسر جهان عین کلام خداست. شنیدن آیات آن، دیدن کلمات آن بر دیوارهای مساجد و لمس صفحات مکتوب آن حضوری قدسی در قلب و ذهن مسلمانان پدید می‌آورد. نسل‌های بی‌شماری است که خانواده‌های مسلمان در گوش نوزاد تازه‌متولد شده قرآن زمزمه می‌کنند. قرن‌هاست که تحصیلات رسمی کودکان با قرآن آغاز می‌شود و آنان گرد استاد می‌نشینند، تلفظ حروف عربی را می‌آموزند و با تکرار کلمات و عبارات در تلاوت قرآن مهارت می‌یابند. در فرهنگ دینی، که علم‌آموزی امری ستوده است، عالمان قرآن جایگاهی ویژه دارند و حافظان قرآن تکریم می‌شوند. این جایگاه ویژه نشان‌دهنده نحوه تعامل بسیاری از مسلمانان با قرآن است چه در خلوت عبادت چه در خطابه عمومی و چه در پژوهش جدی.

توصیفی از قرآن

برای کسانی که آشنایی قبلی اندکی با قرآن دارند توصیف این کتاب خالی از فایده نیست. در کتابخانه کتاب‌های مقدس جهان قرآن یکی از متون کوتاه به‌شمار می‌آید. حجم متون مقدس بوداییان به زبان‌های پالی، سانسکریت و چینی در مقایسه با قرآن تفاوتی چشمگیر دارد. حتی کتاب مقدس مسیحیان یا همان عهد عتیق و عهد جدید مجموعه بسیار بزرگ‌تری را دربر می‌گیرد. در مقابل، قرآن متنی نسبتاً فشرده شامل ۱۱۴ بخش است که تقریباً همه آنها با عبارت «بسم‌الله الرحمن الرحیم» آغاز می‌شوند و «سوره» نام دارند. سوره‌ها نیز از «آیه»ها تشکیل می‌شوند و هر سوره ممکن است شامل سه چهار آیه یا حتی بیش از دویست آیه باشد. تفاوت طول سوره‌ها نکته مهمی است، زیرا طول سوره‌ها در ترتیب سوره‌های قرآن نقش دارد. متن قرآن تقریباً بر اساس طول سوره‌ها از بزرگ‌تر به کوچک‌تر تنظیم شده است، به طوری که سوره‌های بلند در ابتدای قرآن و سوره‌های کوتاه در انتهای آن قرار گرفته‌اند.

مضامین قرآن متنوع‌اند و به‌سادگی قابل دسته‌بندی نیستند. موضوعات قرآنی بر اساس الگوی مورد انتظار ذهن نظام‌مند امروزی تنظیم نشده‌اند. مثلاً سوره‌ای در قرآن نیست که به‌طور مستقل به موضوعاتی چون اعتقادات، قواعد رفتار فردی و اجتماعی، عبادات و مناسک، سرگذشت پیامبران پیشین، هشدار درباره‌ی روز قیامت و اوصاف بهشت و جهنم، یا مجادله با صاحبان عقاید دیگر اختصاص یافته باشد. در عوض، همه‌ی این موضوعات بلکه بیشتر از اینها در سوره‌های مختلف درهم تنیده شده‌اند. این درهم‌تنیدگی موضوعی قرآن گونه‌ای از آثار اسلامی را پدید آورده است که در پی استخراج و دسته‌بندی موضوعات قرآن برآمده‌اند. پاره‌ای از این آثار طبقه‌بندی جامعی از مضامین قرآن ذیل چندین سرعنوان و زیرعنوان عرضه کرده‌اند و برخی دیگر بر موضوعی خاص تمرکز دارند. از این‌رو، در کتابخانه‌های اسلامی کتاب‌هایی با این عناوین می‌توان یافت: «قرآن درباره‌ی زنان چه می‌گوید» یا «دیدگاه قرآن درباره‌ی جامعه‌ی عادلانه چیست».

در قرآن، علاوه بر تنوع موضوعی، تفاوت در سبک نیز وجود دارد. اگرچه داستان‌های پیوسته، مطابق با عادت خوانندگان عهد عتیق و عهد جدید، در قرآن کمتر به چشم می‌آید (سوره‌ی یوسف استثنایی مهم در این میان است)، زبان قرآن اغلب استوار و شورانگیز است. تصویرپردازی پرمایه و تشبیه‌های تأثیرگذار به‌وفور در آن یافت می‌شوند. سوگندها و گفت‌وگوها با خطاب‌های مستقیم خدا (گاه به محمد(ص) و گاه به مؤمنان یا کافران) ترکیب شده‌اند. زبان موجز و ملخص در جای عبارات طولانی و یکنواخت می‌نشینند. دعاها و پیشگویی‌های پیامبران با توصیه‌ها و تحریم‌های مربوط به هدایت انسان‌ها درهم آمیخته‌اند.

البته تأثیر کامل این تنوع بلاغی برای کسانی که از ترجمه‌ی قرآن استفاده می‌کنند ممکن است چندان قابل فهم نباشد. مسلمانان بر این باورند که فقط قرآن عربی قرآن است. ترجمه‌ی قرآن «عین کلام خدا» نیست و فقط تفسیری از اصل عربی آن است و از این‌روست که مسلمانان در نماز یا دیگر آیین‌های عبادی قرآن را همواره به زبان عربی تلاوت می‌کنند. با وجود این، ترجمه‌های متعددی از قرآن به بیشتر زبان‌های مهم دنیا از جمله انگلیسی انجام شده است.

پژوهش درباره‌ی قرآن

سنت طولانی پژوهش‌هایی که قرآن پدید آورده است جنبه‌ای دیگر از تکریمی است که برگرد این متن حلقه زده است. اگرچه تاریخ پیدایی این متن و انتقال آن به نسل‌های بعدی و رابطه‌ی این تاریخ با تاریخ نخستین مراحل تفسیر همچنان موضوع بحث‌های علمی خواهد بود، بدون شک پرسش درباره‌ی خود متن و تأمل در باب معانی آن از همان آغاز بخشی از فضای قرآنی را تشکیل می‌داده‌اند. دور از انتظار نیست که مسائل مربوط به زبان تقدم یافتند و نخستین تلاش‌های تفسیری بیان واژه‌های مترادف یا هر نوع توضیح دیگر برای واژه‌های ناآشنا بود. قرائت‌های مختلفی برای خواندن متن تلاوت‌شده پدید آمد و تعدد و تنوع روزافزون این قرائت‌ها در نهایت

موجب برداشتن گام‌هایی برای ساماندهی آنها شد. مخاطبان اولیه در فهم ماهیت گاه موجز گفتار قرآنی در یک سطح نبودند. برخی عبارات قرآن - همچون آن دسته از بخش‌های داستانی که ماهیت اشاری تری داشت - نیازمند اضافات تفسیری بود.

به سرعت پرسش‌های دیگری سر برآوردند: فلان آیه قرآن در چه زمانی و در چه اوضاع و احوالی نازل شد؟ مراد از فلان کلمه یا عبارت ابهام‌آمیز قرآن چیست یا کیست؟ فلان ضمیر به چه کسی یا به چه چیزی اشاره دارد؟ فلان عبارت خطاب به چه کسانی است و برای چه افرادی - همه مسلمانان گذشته و حال یا گروهی محدود و خاص - قابل استفاده است؟ معنای آیه را باید استعاری فهمید یا باید ظاهر آن را در نظر گرفت؟ آیا همه آیات قرآن به یک اندازه قابل فهم‌اند یا برخی قسمت‌ها ذاتاً ابهام و غموض بیشتری دارند؟ آیا بین آیات، چه در یک سوره چه در بخش‌های مختلف قرآن، مناسبات و روابطی برقرار است؟ آیا آیه‌ای از قرآن می‌تواند به شرح آیه‌ای در جایی دیگر کمک کند؟ آیا متن قرآن سطح‌ها و لایه‌های معنایی دارد و آیا این معانی صرفاً برای افرادی که از تعالیم ویژه علمی و معنوی برخوردارند قابل دسترسی است؟

واضح است که انگیزه این همه تلاش‌های متعدد و متنوع در تفسیر قرآن بیش از نوعی گرایش محققانه به متن مقدس بوده است. صاحبان دانش جامع و عمیق قرآنی مجبور بودند به پرسش‌های اساسی درباره رفتارهای فردی و اجتماعی پاسخ دهند. کلمات قرآن - که تصور می‌شد مستقیماً از جانب خدا آمده است - راهنمای امور دینی و اجتماعی در جامعه نوپای اسلامی بود و بنابراین، فهم مناسب این متن امری اساسی برای به کارگیری صحیح آن به شمار می‌آمد. اما حتی طرح کلی این تاریخ کهن همچنان محل بحث و اختلاف محققان است. مسئله «خاستگاه‌های اسلام» - که دربرگیرنده دو قرن نخست این نهضت نوپای دینی دانسته می‌شود - بحث‌انگیزترین موضوع در حوزه مطالعات اسلامی است. محققان مسلمان و غیرمسلمان بر سر موضوعات گاه‌شماری، جغرافیا و اعتبار منابع بحث می‌کنند. اظهارنظرهای متفاوت و گاه متعارض درباره قرآن در مرکز این بحث‌ها قرار دارد.

در مروری گذرا بر نخستین مراحل پیدایی قرآن و تفسیر تنها می‌توان اشاراتی ضمنی به این بحث‌ها کرد، اما نمی‌توان به طور دقیق به آنها پرداخت. بسیاری از محققان گمان می‌کنند که مراحل اولیه پیدایی قرآن و تفسیر شفاهی بوده‌اند و با یکدیگر ارتباط داشته‌اند. امکان داشت که قاری در اثنای تلاوت بخشی از متن قرآن توقف کند و برای واژه‌های ناآشنا برای شنوندگان واژه‌هایی مترادف بگوید. همچنین ممکن بود دو عبارت قرآنی جدا از یکدیگر را کنار هم بنشانند یا توضیحی کوتاه برای عبارات کنایی و موجز بیان کنند. داستان‌گویی از دیگر کارهای نسل‌های نخستین بود و ظاهراً نقل داستان‌های مرتبط و برگرفته از داستان‌های رایج کتاب مقدس، سرگذشت‌نامه‌ها و افسانه‌ها تلاوت قرآن را تکمیل می‌کرد.

جست‌وجوی ارتباط میان این دوره شفاهی و دوره انتقال مکتوب و پرسش از اینکه آیا این دو دوره هم‌زمان

یا در پی هم بودند عامل همه دغدغه‌های تاریخ‌نگارانه‌ای است که ذکر شد. بسیاری از پژوهش‌های سنتی درباره این دوره مبتنی بر منابع چندین نسل بعد از آن است. کمبود متون و اسناد خطی که بتوان با قطعیت به قرن نخست هجری منتسب کرد بر دشواری افزوده است. در حالی که برخی محققان این دوره را دوره جذاب تغییرات سریع دینی - سیاسی دانسته‌اند که در آثار مورخان مسلمان بعدی به نحوی کافی و باورپذیر وصف شده است، محققان دیگر آن را دوره‌ای شامل نزاع‌های شدید فرقه‌ای تلقی کرده‌اند که به ویژگی‌های تاریخی و جغرافیایی آن تنها به نحو اجمالی می‌توان پی برد. همچنین طیفی از دیدگاه‌های محققانه بین این دو سر طیف قرار می‌گیرد.

تا اواخر قرن سوم، فهم مسلمانان از قرآن به مرحله‌ای از ثبات اعتقادی و تفسیری رسیده بود و این دوره در مطالعات آکادمیک قرآنی مقطعی مهم دانسته می‌شود. بحث‌های کلامی دنباله‌دار درباره ماهیت قرآن و حدود و قدم آن پشت سر گذاشته شده بود. نسل‌های متوالی تفسیر قرآن، به صورت شفاهی و مکتوب، انبوهی از اطلاعات تفسیری پدید آوردند که در اثری ماندگار که مرز میان این دوره و دوره‌های بعدی به شمار می‌آید باقی مانده است: جامع‌البیان عن تأویل آی القرآن نوشته ابو جعفر محمد بن جریر طبری (د. ۳۱۰)، عالم بغدادی، که نسخه رایج آن - که همچنان منتشر می‌شود - شامل سی مجلد است. طبری تفسیر خود را حاوی چکیده‌ای از همه تلاش‌های تفسیری نسل‌های پیش از نویسنده معرفی می‌کند. بر مبنای منظر رفیع این تفسیر و دیگر آثار مشابه بعدی می‌توان گفت که پژوهش‌های قرآنی مسلمانان در دوره‌های بعدی به قرن‌های نخست بازمی‌نگرند و تاریخ این پژوهش‌ها به طور کلی در چهارچوبی مبتنی بر نسل‌ها قرار دارد.

در این چهارچوب کلی، پیامبر اسلام از جایگاه ویژه نخستین مفسر برخوردار است. پس از مرگ پیامبر، این جایگاه به نزدیک‌ترین پیروان او یا همان صحابه منتقل شد. مشهورترین افراد این نسل اینها هستند: ابن عباس، ابن مسعود، ابی بن کعب و علی بن ابیطالب (ع). عایشه، جوان‌ترین بیوه پیامبر، نیز در تفسیر قرآن این دوره نقش دارد. در نسل بعدی یا نسل تابعین کسانی چون مجاهد بن جبر، عکرمه، سعید بن جبیر، ضحاک، قتاده بن دعامة و علی بن ابی طلحة سر برآوردند. منابع متأخر این شخصیت‌ها را شاگردان ابن عباس - صحابی پیامبر که به «اقیانوس» علم تفسیر مشهور است - معرفی کرده‌اند.

در فاصله زمانی بین این نام‌های کهن و اثر جامع و چکیده طبری شخصیت‌های مهم دیگری به عرصه تفسیر قرآن راه یافتند: حسن بصری (د. ۱۱۰)، مقاتل بن سلیمان (د. ۱۵۰)، سفیان ثوری (د. ۱۶۱)، سفیان بن عیینة (د. ۱۹۶)، عبدالرزاق صنعانی (د. ۲۱۱)، سهل تستری (د. ۲۳۸) و هود بن محکم (د. حدود ۲۹۰). طی چند دهه اخیر، نسخه‌هایی تصحیح و منتشر شده است که انتساب آنها به این افراد و دیگر عالمان متقدم پرسش‌هایی را درباره سیر تاریخی و پیرایش این آثار و تغییرات اعمال‌شده از سوی نویسندگان مختلف در آنها برانگیخته که بر مطالعات مربوط به خاستگاه‌های اسلام تأثیرگذار بوده‌اند. با وجود این، پژوهش‌های مستمر

پیش‌گفتار پانزده

دربارۀ نقد منابع این دوره ضمن اینکه باید صحت این انتساب‌ها را بیشتر تضمین کند، باید فهمی دقیق‌تر از سیر عوامل مؤثر در تفسیر را نیز فراهم آورد.

اگرچه تفسیر طبری همچنان تألیفی بنیادین به حساب می‌آید، کتابخانه تفسیر قرآن از اوایل قرن چهارم به این سو پیوسته در حال رشد بوده است. هم مسلمانان و هم غیرمسلمانان در پژوهش‌های‌شان درباره تاریخ تفسیر کوشیده‌اند تا این آثار را بر اساس گرایش‌های اعتقادی و ایدئولوژیک طبقه‌بندی کنند. بی‌آنکه بخواهم دسته‌بندی جامعی از این آثار ارائه کنم، برخی از نام‌های مشهور در این عرصه را ذکر خواهم کرد تا راهنمای آن دسته از خوانندگان این دائرةالمعارف باشد که آشنایی اندکی با مطالعات قرآنی دارند. مفسرانی که رویکردشان بسیار نزدیک به طبری است اینهاست: ابواللیث سمرقندی (د. ۳۷۵)، ابواسحاق ثعلبی (د. ۴۲۷)، بغوی (د. ۵۱۶)، ابن عطیه (د. ۵۴۱)، ابن جوزی (د. ۵۹۷)، ابن کثیر (د. ۷۷۴) و سیوطی (د. ۹۱۱).

بر اساس یک طبقه‌بندی انعطاف‌پذیر، در برخی از انواع تفسیر انتقال اقوال عالمان سده‌های نخست اسلامی کمتر مد نظر بوده و گرایش نویسندگان آنها بیشتر به بیان دیدگاه‌های خاص کلامی و فلسفی بوده است. در تاریخ تفسیر مسلمانان تلقی‌های مختلفی نسبت به این نوع تفاسیر دیده می‌شوند. در حالی که از آثار مفسرانی چون قاضی عبدالجبار همدانی (د. ۴۱۵)، زمخشری (د. ۵۳۸) و فخررازی (د. ۶۰۶) انتقاد شده است، تفاسیر کسانی چون ابن‌حبیب نیشابوری (د. ۴۰۶)، بیضاوی (د. حدود ۷۰۰)، نسفی (د. ۷۱۰) و خازن بغدادی (د. ۷۴۲) عموماً با واکنش‌های مناسبی مواجه شده‌اند.

در مشهورترین فهرست‌های مفسران شیعه معمولاً این نام‌ها به چشم می‌آید: عیاشی (د. حدود ۳۲۰)، قمی (زنده در اواسط قرن چهارم)، طوسی (د. ۴۶۰) و طبرسی (د. ۵۴۸). در عین اینکه در این آثار سنتی کاملاً متفاوت با سنت تفسیری اهل سنت دیده نمی‌شود، وجه تمایز آنها ارجاع به برخی مراجع متقدم نظیر امام جعفر صادق (ع) (د. ۱۴۸) و دیگر امامان شیعه و همچنین تأکید بر موضوعات و شیوه‌هایی خاص در تفسیر است. البته شیعه نیز چندان یکدست‌تر از اهل سنت نیست و چندین فرقه مهم نظیر اسماعیلیه و زیدیه در میان شیعیان وجود دارند که هر یک در جامعه فکری خود برای سلسله مفسران خود احترام ویژه‌ای قائل‌اند.

صورت بسیار متفاوت تفسیر قرآن مربوط به اسلام «صوفیانه» یا تصوف است. سهل تستری یکی از شخصیت‌های کهن در سنت تصوف است که پیش‌تر از او یاد شد. دیگر تفاسیر مهم صوفی عبارتند از تفاسیر سلمی (د. ۴۱۲)، قشیری (د. ۴۶۵) و روزبهان بقلی (د. ۶۰۶) و همچنین اثری که به نام ابن‌عربی (د. ۶۳۸) منتشر شده اما در واقع تألیف یکی از جانشینان اوست. در تفاسیر صوفیانه نسبت به دیگر آثار ذکرشده کوشش کمتری برای عرضه تفسیری جامع صورت می‌گیرد. این تفاسیر غالباً شامل بینش‌های معنوی و بیان‌های صوفیانه ذیل واژه یا عبارتی قرآنی است که در ذهن نویسنده یا در اذهان کسانی که نویسنده اندیشه‌هایشان را می‌کاود شکل گرفته است.

ماهیت‌گزینشی تفسیر صوفیانه مشابه با گونه تفسیری دیگری است که عمدتاً بر بخش‌های خاصی از قرآن تأکید دارد. تفاسیر فقهی قرآن اساساً با آن دسته از آیات قرآن سروکار دارند که با احکام رفتاری در ارتباطند و شامل امر و نهی نسبت به کارهای مختلف انسان می‌شوند. مهم‌ترین آثار دارای این ویژگی عبارت‌اند از تفاسیر جصاص (د. ۳۷۰)، الکیا هرّاسی (د. ۵۰۴)، محمدبن عبدالله بن عربی (د. ۵۴۳) و قرطبی (د. ۶۷۱). ذکر دو فرد اخیر در این فهرست اجازه می‌دهد تا اندکی درباره گستره جغرافیایی و زبانی تفسیر قرآن سخن بگوییم.

این عربی و قرطبی هر دو اهل اندلس‌اند که سرزمینی متعلق به جهان اسلام در سده‌های میانه است و میراث فکری پرباری پدید آورده است. این دو تن نیز، همانند مفسرانی که تا اینجا از آنها نام برده شد، به عربی می‌نوشتند. اما میراث تفسیر قرآن بدون شک محدود به زبان عربی نیست. نویسندگان ایرانی و ترک و نیز نویسندگانی با زبان‌های آسیای جنوبی، آسیای جنوب شرقی و جنوب صحرای آفریقا نیز در این میراث سهیم بوده‌اند. به‌ویژه در سده‌های اخیر، گستره زبانی سنت تفسیر بیشتر نمایان شده است. در قرن بیستم، علاوه بر اینکه آثار مهمی چون تفاسیر محمد عبده، رشیدرضا، سیدقطب، طباطبایی، بنت‌الشاطی و محمد متولی شعراوی به زبان عربی منتشر شد، نویسندگانی اردوزبان نظیر ابوالاعلی مودودی و امین احسن اصلاحی به جرگه مفسران پیوستند و همچنین تفسیر سی جلدی حامکا (حاجی عبدالملک کریم امرالله) به زبان اندونزیایی انتشار یافت.

در آسیای جنوب شرقی، که یک‌چهارم مسلمانان جهان را در خود جای داده است، همه انواع مطالعات قرآنی در دوره معاصر دوباره رواج یافته است. مثلاً تلاوت قرآن از طریق رقابت‌های محلی، منطقه‌ای و ملی میان مردان و زنان و نیز مسابقه‌های رادیو - تلویزیونی شکلی عمومی به خود گرفته است. در حالی که مسابقه‌های رادیو - تلویزیونی روشی کاملاً مدرن برای نشان دادن مهارت در مطالعات قرآنی است، توجه همه‌جانبه به ابعاد گوناگون متن قرآن و انتقال آن تاریخی طولانی در حیات فکری مسلمانان داشته است. درست است که تفسیر ترتیبی بخشی عمده از این تاریخ را دربر می‌گیرد و یکی از مهم‌ترین عناصر مجموعه‌ای است که مسلمانان «علوم قرآنی» می‌خوانند، اما به هیچ‌وجه تنها عنصر این مجموعه نیست.

تلاوت قرآن خود به مجموعه‌ای گسترده از شاخه‌های مختلف تبدیل شده که یادگیری آنها برای خواندن صحیح و موزون متن قرآن ضروری است. دانش‌آموزان عرب‌زبان و غیرعرب‌زبانی که در پی افزایش این مهارت‌اند برای آموختن نحوه تلفظ دقیق هر واج، لحن مناسب تلاوت، مواضع وقف لازم و مستحب، نحوه ادای ترکیب‌های برخی حروف و کشیدن برخی هجاها به میزانی معین سال‌ها وقت صرف می‌کنند. این گروه از دانش‌آموزان، در کنار آموختن قواعد تلاوت، حفظ قرآن را نیز آغاز می‌کنند و بسیاری از آنان در نهایت به جایی می‌رسند که همه یکصد و چهارده سوره قرآن را، همچون نسل‌های پیشین، از حفظ می‌خوانند.

تلاوت قرآن در سطوح بالاتر شامل فراگیری دانشی کامل به همه «قرائات» متفاوت قرآن است. قرائات

پیش‌گفتار هفده

عرضه‌ای دیگر از علوم قرآن است که ریشه‌هایی بس کهن دارد. بر اساس روایات سنتی مربوط به جمع و تدوین قرآن، دست آخر محدوده‌ای معتبر از قرائات مختلف پدید آمدند که مورد تأیید جماعت عالمان آن دوره بودند. با اینکه بیشتر قرآن‌های چاپی که امروزه رایج است تنها بر مبنای یکی از این روایت‌هاست، سایر آنها نیز زنده‌اند و در میان طرفداران مختلفشان جریان دارند.

همان‌طور که متن قرآن توجه نسل‌های پی‌در پی عالمان مسلمان را به خود جلب کرده و می‌کند، در گستره وسیع علوم قرآنی برخی مقوله‌ها به شکلی منسجم‌تر درآمدند و زیرگونه‌هایی شامل آثار علمی پدید آوردند. تلاش برای مرتبط ساختن برخی عبارات قرآن با زمینه تاریخی‌شان به تدوین منابع «اسباب نزول» انجامید که نمونه بارز آن اثر مشهور ابوالحسن واحدی (د. ۴۶۸) است. اعتقاد به اینکه در قرآن نسخ حکم صورت پذیرفته است و برخی آیات احکام پاره‌ای دیگر را از میان برداشته‌اند به تلاش‌های فراوانی درباره تفسیر و دست‌بندی این آیات منجر شد که در آثار کسانی چون زُهری (د. ۱۲۴)، نحاس (د. ۳۳۸)، هبة‌الله بن سلامة (د. ۴۱۰) و ابن عثاقی (د. حدود ۷۹۰) قابل مشاهده است.

بررسی واژه‌شناختی قرآن به پیدایی انواع دیگری از مقوله‌ها انجامید: گروهی از واژه‌های قرآن که از حیث اشتقاق یا لهجه «دشوار» یا «غریب» تلقی می‌شدند در آثار کسانی چون ابن قتیبه (د. ۲۷۶)، سجستانی (د. ۳۳۰) و راغب اصفهانی (د. ۵۰۲) گرد آمدند. دسته‌ای از واژه‌های قرآن که چند معنا داشتند و نیز واژه‌هایی که با یکدیگر مترادف بودند در تألیفات ابن قتیبه، دامغانی (د. ۴۷۸) و ابن جوزی بررسی شدند. مسئله دشوارتر ابهام معنایی تألیف دیگر آثار ناظر بر طبقه‌بندی و ارجاعات درون‌متنی را در پی داشت. روی هم‌رفته، این مذاقه جدی واژه‌شناختی نشان‌دهنده التزامی عمیق و آمیخته با تکریم نسبت به متن قرآن است. این تکریم همچنین در دل مشغولی‌های بلاغی که مشخصه علوم بسط‌یافته قرآنی است مشاهده می‌شود.

از دوره‌ای بسیار کهن مسلمانان بر این باور بوده‌اند که تأثیرگذاری دینی و بلاغی قرآن هیچ‌گاه بدیلی نداشته است: به اعتقاد مسلمانان، قرآن تقلیدناپذیر است. نقد ادبی سنتی متن قرآن بیان‌کننده زمینه‌های این اعتقاد است. همان‌طور که عالمان قدیم نظیر رمّانی (د. ۳۸۶)، خطّابی (د. ۳۸۸)، باقلالی (د. ۴۰۳) و جرجانی (د. ۴۷۰) نشان داده‌اند، این زمینه‌ها هم به محتوا مربوط‌اند و هم به سبک. مسلمانان معتقدند که قرآن معجزه گواهی‌دهنده بر نبوت محمد(ص) است، زیرا مطالبی درباره گذشته و آینده و نیز اخباری درباره رابطه خدا و جهان در آن هست که هیچ بشری نمی‌تواند به‌تنهایی به آنها دست یابد. اعتقاد مسلمانان به امّی بودن محمد(ص) جنبه دیگری را به این خاستگاه و مضامین فوق بشری قرآن افزوده است. اما از میان مسائل مربوط به مضامین قرآن تأکید اصلی بر تأثیرگذاری زیبایی‌شناختی قرآن است. در تجزیه و تحلیل‌های دقیق و موشکافانه متن قرآن نمونه‌های قالب‌ها و صناعات ادبی به‌طور مستقل بررسی شدند، الگوهای قافیه‌ها و همگونی صداها به‌دقت مطالعه شدند؛ و نمونه‌های ویژه‌ای از انتخاب و چینش واژه‌ها فهرست شدند. این بررسی‌ها و مذاقه‌ها با

تعریف و تمجید از فصاحت و بلاغت مقهورکننده قرآن درهم آمیختند. در واقع، بخش عمده‌ای از این بررسی‌های پیچیده متن قرآن را، که در آثار مربوط به «علوم قرآنی» یافت می‌شوند، می‌توان تلاشی در جهت بیان تأثیر تلاوت قرآن بر مؤمنان تلقی کرد. این تجربه بلاغی در طبقه‌بندی‌های فوق‌العاده مفصل آلمانی چون زرکشی (د. ۷۹۴) و سیوطی صورت مکتوب به خود گرفته است. سراسر هشتاد فصلی اثر ماندگار سیوطی در علوم قرآنی جلوه‌ای روشن از پژوهش‌های متنی دقیق به مثابه تکریم آن است.

غیرمسلمانان نیز پژوهش‌هایی درباره قرآن انجام داده‌اند. درست همان‌طور که نویسندگان مسلمان به میراث کتاب‌های مقدس ادیان دیگر به ویژه یهودیت و مسیحیت توجه کرده‌اند، محققان غیرمسلمان نیز به قرآن گرایش داشته‌اند. بدون شک، بخش عمده‌ای از این گرایش در مسائل جدلی ریشه داشته است، زیرا نگرش «دشمن را بشناس» طی دوره‌های درگیری نظامی و رقابت شدید اقتصادی به‌طور خاص شدت یافته بود. حتی از دوره‌ای بسیار کهن، در قالب سنت ریشه‌دار جدل دینی، غیرمسلمانان که می‌کوشیدند جایگاه قرآن را به مثابه وحی الهی بی‌اعتبار سازند و تناقض‌های درونی آن را نشان دهند به برخی آیات و عبارات قرآن استناد می‌کردند. ادله جدلی بر ضد قرآن حتی بدون نقل قول مستقیم از آن به امری رایج در گفت‌وگوهای دینی یهودیان و مسیحیان در قرون وسطا تبدیل شده بود. در این میان، شخصیت‌های معروفی چون یوحنا دمشقی (د. ۷۴۹ م.)، قرقسانی (زنده در میانه قرن دهم م.)، ابن میمون (د ۱۲۰۴ م.) و توماس آکوینی (د. ۱۲۷۴ م.) قابل ذکرند.

اما در اواخر قرون وسطا رویکردی جدید رخ نمود که از پیتر ارجمند (د. ۱۱۵۶ م.)، راهب اعظم دیر کلونی، آغاز شد. کار آغازین پیتر، که مسلماً خالی از انگیزه‌های جدلی نبود، نهضت پرنشاط ترجمه راگستراند و طی آن آثار علمی و پزشکی مهم و نیز قرآن و دیگر آثار دینی به زبان‌های لاتین برگردانده شد. پیتر برای انجام این کار گروهی از مترجمان از جمله رابرت کتون (زنده در ۱۱۳۶-۱۱۵۷ م.) انگلیسی - که افتخار نخستین ترجمه کامل قرآن به زبان‌های غربی از آن اوست - را گرد هم آورد. ترجمه رابرت، با وجود نقدهایی که بر صحت و ترتیب آن وارد شده، به مدت چند قرن ترجمه معیار لاتین قرآن بوده است.

به هر روی، پس از مدتی کوتاه ترجمه مارک طلیطله‌ای (زنده در ۱۱۹۳-۱۲۱۶ م.) در کنار ترجمه رابرت قرار گرفت. در پژوهش‌های جدید ثابت شده است که این دو ترجمه محدود به متن قرآن نبوده‌اند، بلکه آشکارا به پاره‌ای از تفاسیر، به‌طور مستقیم یا از طریق افراد مطلع مسلمان، دسترسی داشته‌اند و ماهرانه از آنها بهره برده‌اند. ترجمه‌های متأخر از جمله ترجمه جرج سیل، خاورشناس انگلیسی قرن هجدهم، و هموطن او، محمد مرامادوک پیکتال، نومسلمان قرن بیستم، به این ترجمه‌ها پیوستند.

ترجمه رابرت کتون - از طریق ترجمه ایتالیایی‌اش که آندره آریوآینه در ۱۵۴۷ منتشر کرد - نخست بر ترجمه‌های آلمانی و سپس بر ترجمه‌های هلندی قرآن تأثیر گذاشت. نسخه‌های موجود از ترجمه‌های عبری قرآن نظیر ترجمه یعقوب بن اسرائیل هالوی، که در ۱۵۴۷ در ونیز بسیار رواج یافت، همین مسیر را پی گرفتند.

پیش‌گفتار نوزده

در طی همین دوره، ترجمه به فرانسه نیز صورت گرفت و در ۱۶۹۸ لودویکو ماراچی ترجمه لاتین دیگری منتشر کرد که در زبان‌های مختلف اروپایی به سرعت هم‌تاهای بسیاری یافت. در ۱۷۳۴، ترجمه قرآن جرج سیل به همراه «گفتار مقدماتی» که مبتنی بر مقدمه‌ای قدیم‌تر بود منتشر شد و به مدت بیش از یک قرن مهم‌ترین کتاب مقدماتی به زبان انگلیسی درباره اسلام به‌شمار می‌آمد.

بی‌تردید، ترجمه تنها قالب مطالعات قرآنی غیرمسلمانان در سده‌های میانه و اوایل دوره جدید در اروپا نبود. نویسندگان یهودی و مسیحی از طریق این ترجمه‌ها به قرآن دست یافتند و واکنش‌هایی نشان دادند. شناخت دقیق‌تر متن قرآن در خدمت اهداف جدلی و ردیه‌پردازانه قرار گرفت و محققانی چون ریکولدو دا مونتیکروس (د. ۱۳۲۰ م.) و نیکلاس کوزایی (د. ۱۴۶۴ م.) را به ردیه‌نویسی واداشت. ارجاع به قرآن و استناد به برخی عبارات آن در بسیاری از آثار محققان یهودی و مسیحی در این دوران قابل مشاهده است. قطعاتی از نسخه‌های قرآن به حروف عبری، از جمله آنچه در اسناد گنیزا هست، شاهدهی دیگر بر پژوهش‌های غیرمسلمانان درباره متن قرآن است. البته پیدایی مطالعات «خاورشناسی» پس از دوره روشنگری به‌مثابه رشته مستقل دانشگاهی را نباید فراموش کرد. بسیاری از آنچه در دائرةالمعارف قرآن خواهد آمد مبتنی بر نتایج همان کاری است که در این مرکزهای دانشگاهی که به مطالعه «علمی» فرهنگ‌ها و ادیان غیرغربی می‌پرداختند آغاز شد.

حتی پیش از این، دانشکده‌هایی مختص به این قبیل مطالعات در شهرهایی چون لیدن (۱۵۹۳ م.)، رم (۱۶۲۷ م.) و آکسفورد (۱۶۳۸ م.) به وجود آمدند. بعدها این قبیل دانشکده‌ها در دیگر دانشگاه‌های مهم اروپایی و دست آخر در برخی دانشگاه‌های آمریکای شمالی دایر شدند. عربی و دیگر زبان‌های جهان اسلام نظیر فارسی و ترکی از جمله آموزش‌های مقدماتی بودند، زیرا مهارت در زبان پیش‌نیاز ضروری برای مطالعه متون و منابع تاریخی به حساب می‌آمد. در همین رابطه، رشته در حال شکل‌گیری مطالعات اسلامی مطابق با الگوی مطالعات کلاسیک که بعد از رنسانس ایجاد شده بود سر و شکل گرفت. فقه‌اللغة، که مطالعه یک فرهنگ از دریچه متونی که پدید آورده است دانسته می‌شود، به روش‌شناسی غالب بدل شد. چون قرآن محور هویت و تحولات تاریخی اسلام بود، توجه خاصی به آن مبذول شد و مطالعات قرآنی همچون زیرشاخه‌ای مهم در مطالعه اسلام پدیدار شد.

مطالعات قرآنی غیرمسلمانان (یا «غربی») از رشته هم‌خانواده‌اش یعنی مطالعات کتاب مقدس تأثیر فراوانی گرفت. نقد کتاب مقدس در قرن هجدهم و نوزدهم - دست‌کم بخشی از آن که از نظام خاخامی و رهبانی به نظام دانشگاهی انتقال یافته بود - اعتقاد به الهی بودن کتاب‌های مقدس یهودیان و مسیحیان را به حاشیه برد. اشتیاق رنسانسی به کاربست اصول نقد تاریخی و نقد ادبی برای متون کهن لاتینی و یونانی درباره دیگر متن کهن یعنی کتاب مقدس تحقق یافت. برخی محققان از منظری عقل‌گرایانه در پی تطبیق تعلیمات کتاب مقدس با احکام

عقل بودند و در مقابل گروهی دیگر بر تناقض های میان کتاب مقدس و آثار معتبر و متعارف علمی تأکید داشتند. هم پای پژوهش محققان درباره زمینه فرهنگی و تاریخی متون کتاب مقدس، تحقیقات مربوط به بافت و زمینه متن افزایش یافتند و موضوع میراث ادبی پدیدآورنده این متون و نیز فرایند تغییرات آنها تا شکل نهایی شان را پی گرفتند.

زمانی که محققان متخصص در فقه اللغة زبان های سامی و آگاه به مطالعه تاریخی - انتقادی کتاب مقدس به سراغ دیگر متن کهن یعنی قرآن رفتند، همان بی اعتنایی به پیش فرض های اعتقادی را در مقام اموری بی ارتباط با کار پژوهش همراه خود آوردند. قرآن همچون کتاب مقدس یهودیان و مسیحیان در معرض تحلیل متنی و فقه اللغوی قرار گرفت و در نیمه دوم قرن نوزدهم برخی از آثار دوران ساز تألیف شدند که همچنان امروزه الهام بخش اند. در پی محققان قرن نوزدهم، از جمله گوستاو وایل، تئودور نلدکه، آبراهام گایگر و هارتویک هرشفلد، نویسندگان مشهوری چون ایگناتس گلدتسیهر، گوتهلف برگشترسر، اتو پرتسل، ریچارد بل، آرتور جفری و رودی پارت در قرن بیستم ظاهر شدند. برخی از این محققان و دیگران، از منظری مشابه، قرآن را معتبرترین منبع برای بازسازی زندگی محمد(ص) و تاریخ نخستین جامعه اسلامی می دانستند.

عناصر جدید در پژوهش های قرآنی

بر مبنای این مرور گذرا، تاریخ پژوهش های قرآنی مسلمانان و غیرمسلمانان را دو گفت و گوی موازی می توان دانست. به طور معمول، این دو گفت و گو، جز در مواقع بروز نزاع های کلامی، تقریباً جدا از یکدیگر بودند. مسیر طولانی مطالعه و تفسیر قرآن در میان مسلمانان فعالیتی بسیار مستقل بوده است. همچنین رشته نوپای مطالعات قرآنی در مؤسسات آموزش عالی اروپا و آمریکا مسلماً بر نتایج چندین قرن پژوهش مسلمانان مبتنی بوده، اما به ندرت گفت و گویی مشترک و مستمر با محققان مسلمان معاصر در حوزه علوم قرآنی برقرار کرده است.

اما نسبت مطالعات قرآنی «منزوی از یکدیگر» مسلمانان و غیرمسلمانان دست کم در برخی مواقع و در برخی اوضاع و احوال در حال تغییر است. همایش های بین المللی با موضوع مطالعات آکادمیک قرآنی به نحوی روزافزون محققان هر دو گروه را به خود جذب کرده است. در نام و هویت دانشگاهی نویسندگان نشریاتی که به طور جدی بر جداسازی نویسندگان اصرار داشتند امروزه تنوع بیشتری دیده می شود. به استادان غیرمسلمان فرصت تدریس در دانشگاه های جهان اسلام داده می شود و در مقابل محققانی از این دانشگاه ها به مؤسسات اروپا و آمریکای شمالی دعوت می شوند.

اما شاید مهم ترین نقطه تلاقی پیدایی نسل های جدید در مقطع دکتری در رشته مطالعات قرآنی است. سالانه بر تعداد دانشجویان مسلمان مهاجری که در پی مدارج عالی در مطالعات قرآنی و دیگر شاخه های مطالعات اسلامی در دانشگاه های مهم اروپا، آمریکا، کانادا و جاهای دیگرند افزوده می شود. بسیاری از این

پیش‌گفتار بیست و یک

دانشجویان محصول نسل دوم یا سوم مهاجران به بریتانیا، فرانسه، آلمان و آمریکای شمالی در دوران پس از استعمارند. بنابراین، بیشتر این دانشجویان با مجموعه‌ای از پیش‌زمینه‌های آموزشی و پیش‌فرض‌های آکادمیک وارد مقاطع تحصیلات تکمیلی می‌شوند که از پیش‌زمینه‌ها و پیش‌فرض‌های هم‌تایان غیرمسلمان‌شان قابل تفکیک نیستند. آمیزه آثار آکادمیک منتشرشده در این رشته در حال حاضر نشان‌دهنده این پویایی است و بدون شک تولید این آثار در آینده با قوت بیشتری ادامه خواهد یافت.

میزان گسترده مبادلات محققانه به کمک ارتباطات الکترونیکی از جمله اینترنت تسهیل شده و موجب سرعت بخشیدن به فرصت‌ها برای همکاری‌های متقابل علمی در رشته مطالعات قرآنی شده است. این امر شکل دیگری از دسترس‌پذیری را تقویت کرده است که قطعاً بر آینده این حوزه اثر خواهد گذاشت. گفتنی است که نسخه مکتوب قرآن تا همین دوره اخیر در دسترس بخش نسبتاً کوچکی از جهان اسلام بود. عمده مسلمانان در بیشتر تاریخ طولانی اسلام قرآن را به صورت شفاهی تجربه کرده‌اند. نرخ باسوادی در جمعیت‌های پیشامدرن عموماً بسیار کمتر از امروز بوده است. در قرن اخیر، به‌ویژه پس از پایان حاکمیت استعمار بر جهان اسلام و تحول نظام‌های آموزش عمومی، تغییرات گسترده‌ای در سواد توده مردم رخ داده است. رشد تولید و انتشار کتاب در قرن نوزدهم و بیستم پدیده لازمه آن یعنی امکان دسترسی به متون را در پی داشته است.

شمارگان بسیار زیاد قرآن‌های چاپی، که اغلب تحت حمایت مالی مؤسسات حکومتی مربوط به امور دینی منتشر می‌شوند، قرآن را در دسترس بخش عمده‌ای از اهالی جهان اسلام قرار داده است. ترجمه‌های متعدد تقریباً به همه زبان‌های جهان تعالیم قرآنی را به‌طور مستقیم و بدون وساطت عالمان دینی در اختیار افراد گذاشته است. این ترجمه‌ها، اگرچه از جایگاه اصل عربی قرآن برخوردار نیستند، این امکان را ایجاد کرده‌اند که در مقایسه با گذشته عده بیشتری از مسلمانان پژوهشگر معانی قرآن باشند. یکی از عرصه‌هایی که تحولات در میزان سواد و دسترسی به متون موجب دگرگونی‌هایی اساسی در آن شده عرصه زنان است. در حال حاضر، تعداد زنان مسلمان که در دوره متوسطه و بالاتر از آن تحصیل می‌کنند بسیار بیشتر از نسل‌های پیشین است. این زنان تحصیل‌کرده قرآن را تلاوت می‌کنند و در صفحات قرآن راه‌کارهایی برای نوسازی دینی و اجتماعی می‌یابند و عوامل زمینه‌ساز تحقق این دگرگونی‌ها را پدید می‌آورند.

نسخه‌های سهل‌الوصول چاپی تنها جنبه‌ای از امکان دسترسی به متن قرآن در دوره معاصر است. پنخس رادیویی و تلویزیونی تلاوت قرآن به امری رایج بدل شده است و نوارهای کاست و لوح‌های فشرده صوتی از تلاوت‌های مشهورترین قاریان قرآن در هر شهری که مسلمانان زیادی در آن زندگی می‌کنند - چه در خاورمیانه، چه در آسیا و چه در آمریکای شمالی - قابل تهیه است. قرآن در اینترنت نیز قابل دسترسی است. هزاران وب‌سایت حاوی متن عربی و ترجمه‌های مختلف قرآن به زبان‌های اروپایی، آسیایی و آفریقایی هست و در کنار آن تلاوت همه یا بخشی از قرآن و صفحات بی‌شماری در معرفی قرآن و توضیح و تفسیر آیات آن در اختیار

مراجعه‌کنندگان است. برخی نسخه‌ها از طریق واژه یا شماره سوره و آیه قابلیت جست‌وجو دارد. گفتنی است بخشی از کار ویراستاران در بازبینی استنادات قرآنی این دایرةالمعارف به کمک متن قابل جست‌وجوی وب‌محور انجام گرفته است.

تدوین دایرةالمعارف قرآن

نخستین گام تدوین دایرةالمعارف قرآن ملاقات من با پری بیرومن، سروراستار ارشد انتشارات بریل، در لیدن در ۱۹۹۳ برای امکان انجام این پروژه بود. خیلی زود چهار محقق طراز اول، یعنی وداد قاضی، کلود ژیلیو، ویلیام گراهام و اندرو ریپین، موافقت خود را برای عضویت در گروه ویراستاری اعلام کردند. تمایل به روشن نگه داشتن مشعل مطالعات قرآنی در آستانه قرن بیست‌ویکم از سویی و علاقه به تداوم حیات این رشته در هزاره جدید از دیگر سو انگیزه اصلی ما را در نخستین گفت‌وگوها تشکیل می‌داد. از آغاز کار دایرةالمعارف قرآن، نگاه ما هم به گذشته بود هم به آینده و این نگاه دوجانبه به ساختار این دایرةالمعارف سر و شکل می‌داد. عزم من و سایر ویراستاران طی مسیر برنامه‌ریزی بر آن بود تا اثری مرجع شامل بهترین یافته‌های مطالعات قرآنی این قرن پدید آوریم. همچنین قصد داشتیم دایرةالمعارف قرآن به رونق پژوهش‌های فراوان قرآنی در دهه‌های پیش رو کمک کند. برای دستیابی به این دو هدف، تصمیم بر آن شد تا از دایرةالمعارفی متعارف با ترتیب الفبایی فراتر برویم و مقاله‌هایی طولانی‌تر و جامع‌تر به مجموعه بیفزاییم که این مقاله‌ها را می‌توان بیانی فشرده از وضعیت کنونی تأملات و تحقیقات درباره موضوعات اصلی مطالعات قرآنی دانست. از نگاه ما، ترکیب مدخل‌های متنوع دایرةالمعارفی با مقاله‌های بلند - که حاوی رؤس کلی عرصه‌های مهم پژوهشی در حوزه مطالعات قرآنی اند - می‌توانست بهترین راه برای تجلیل از دستاوردهای قرن گذشته از سویی و میدان دادن به یافته‌های قرن حاضر از دیگر سو باشد.

اما به اندازه اهمیت این رویکرد گذشته‌نگرانه و آینده‌نگرانه برای تدوین دایرةالمعارف قرآن تمایل به در دسترس قرار دادن فضای مطالعات قرآنی برای طیف گسترده‌ای از محققان دانشگاهی و خوانندگان تحصیل‌کرده نیز حایز اهمیت بود. رشته‌های مختلف مطالعات ادبی تعداد بی‌شماری فرهنگ، دایرةالمعارف، شرح و فهرست درباره برخی دوره‌ها، سرزمین‌ها، نویسندگان یا کتاب‌های خاص پدید آورده‌اند. همچنین منابع دینی، به‌ویژه کتاب مقدس، موضوع صدها اثر از این قبیل بوده و تألیفات جدید در این حوزه به نحوی روزافزون در حال تدوین است. اما مطالعات قرآنی وضعیتی کاملاً متضاد با این رشته‌ها دارد. تعداد آثار مرجع قرآنی به زبان‌های اروپایی بسیار اندک است؛ بیشتر اطلاعات قابل دسترس محدود، ناقص یا نهفته در منابعی است که دشوار می‌توان به آنها اعتماد کرد.

بی‌شک محققان مسلط به زبان عربی کهن خود می‌توانند از هزاران معجم و فرهنگ و شرح به زبان عربی

بهره‌مند شوند، اما افراد فاقد این مهارت بهره بسیار اندکی خواهند داشت. مثلاً آخرین فرهنگ انگلیسی برای [واژگان] عربی قرآنی در ۱۸۷۳ منتشر شد؛ همچنین تنها کشف‌الآیات رایج انگلیسی منطبق بر ترجمه قرآنی است که نظام شمارش آیات آن مربوط به قرن نوزدهم است و امروزه به‌ندرت در قرآن‌های چاپی به کار می‌رود. بنابراین، محققان انگلیسی‌زبان رشته‌هایی غیر از مطالعات اسلامی در تلاش برای جست‌وجوی مطلبی درباره قرآن، چه برای اهداف پژوهشی خود چه برای معرفی به دانشجویان، تقریباً ناکام می‌مانند. برای رفع همین نیاز بود که من و سایر ویراستاران تصمیم گرفتیم تا مدخل‌های این دائرةالمعارف را به زبان انگلیسی بیاوریم. همکاران ما در رشته مطالعات اسلامی تصدیق خواهند کرد که اتخاذ چنین تصمیمی هم دشوار بود و هم قابل مناقشه. در دائرةالمعارف اسلام، که مدت‌هاست پرمراجعه‌ترین کتاب مرجع در این رشته است، عنوانی مدخل‌ها به صورت عربی حرف‌نگاری شده آمده‌اند و از آن پس این کار به قاعده‌ای علمی بدل شده است. در این نظام مدخل‌نویسی دقتی هست که در نظام انگلیسی‌زبان وجود ندارد. ذکر مثالی برای روشن شدن موضوع کافی است: واژه prayer معادلی دقیق در زبان عربی ندارد. «صلاة» به عبادتی رسمی اشاره دارد که مسلمانان مقید روزی پنج بار آن را بجا می‌آورند؛ «دعاء» بر عبادتی کمتر رسمی و بینابینی دلالت دارد؛ «ذکر» واژه‌ای است که برای طیف وسیعی از اعمال صوفیان به کار می‌رود؛ همچنین در عربی قدیم و جدید واژه‌های مرتبط دیگری نیز کاربرد دارد. در دائرةالمعارف اسلام سه مدخل جداگانه برای این سه واژه عربی در نظر گرفته شده است، اما از مدخلی با عنوان prayer خبری نیست. در نتیجه، برای محقق ناآشنا به زبان عربی یا دانشجویی که می‌خواهد چیزی درباره این موضوع عمومی‌تر به دست آورد استفاده از دائرةالمعارف اسلام دشوار خواهد بود، اما در مراجعه به دائرةالمعارف قرآن چنین معضلی نخواهد داشت.

تصمیم بحث‌انگیز دیگر به محدوده شمول این دائرةالمعارف مربوط بود. قرآن به‌عنوان بخشی مهم از ادبیات جهان و مهم‌ترین متن مقدس یکی از ادیان بزرگ جهان متون تفسیری بسیاری پدید آورده است. چنان‌که پیشتر ذکر کردم، تفاسیر چندجلدی قرآن تقریباً در همه نسل‌های عالمان مسلمان تألیف شده‌اند و با اینکه بیشتر آنها به زبان عربی است زبان‌های دیگر کشورهای اسلامی نیز در آنها دیده می‌شود. رواج و محبوبیت همیشگی این گونه ادبی، چه در آثار قدیم و چه در آثار جدید، از انتشار و فروش مستمر آنها نمایان است. آثار مفسران مشهور قدیم نظیر طبری، زمخشری، ابن‌کثیر و سیوطی در کنار آثار معیار معاصر همچون تفاسیر مودودی، سیدقطب و طباطبایی در قفسه‌های هر کتابخانه مناسبی در جهان اسلام یافت می‌شوند.

حال باید به این سؤال پاسخ داده می‌شد که این کتاب باید یک دائرةالمعارف قرآن باشد یا یک دائرةالمعارف قرآن و تفسیر. مسلماً مرز مشخصی بین این دو مقوله نیست. تقریباً هر مقاله این دائرةالمعارف به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم بر متون تفسیری استوار است. با وجود این، محدودیت‌های پروژه ایجاب می‌کرد که تمرکز کار بر خود قرآن باشد. بر این اساس، خوانندگان دائرةالمعارف قرآن مقاله‌ای مستقل درباره طبری یا فخررازی

نمی‌یابند، در حالی که ارجاعات مکرری به آثار این مفسران خواهند دید و جلد ضمیمه دایرةالمعارف قرآن به خوانندگان امکان می‌دهد تا این ارجاعات را در همه مجلدات آن بیابند. این تصمیم نیز انتخابی دشوار در کار ویراستاری بود و چنانچه این دایرةالمعارف در نهایت ویرایش دوم و کامل‌تری داشته باشد، امیدوارم که این نکته در آن مورد توجه قرار گیرد.

من و سایر ویراستاران، علاوه بر اینکه می‌خواستیم اثری مرجع در دسترس طیف وسیعی از محققان و دانشجویان رشته‌های مختلف علوم انسانی و اجتماعی قرار دهیم، قصد داشتیم تا تحقیقاتی دقیق و آکادمیک درباره قرآن را که برخاسته از منظرها و پیش‌فرض‌هایی متنوع باشد در این اثر بگنجانیم. واژه‌های کلیدی در این جمله اخیر عبارتند از «دقیق» و «آکادمیک». همان‌طور که گفتم، نمی‌توان از یک سنت واحد آکادمیک قرآن‌پژوهی سخن گفت. چندین قرن قرآن‌پژوهی مسلمانان مسیری را در طول تاریخ ترسیم می‌کند که با مسیر قرآن‌پژوهی غربی همپوشانی دارد. این دو مقوله، ضمن اینکه ممکن است از دقت کافی برخوردار نباشند، دارای رهیافتی واحد و یکپارچه یا روشی یگانه و قطعی نیز نیستند. هم درون هر یک از دو سنت قرآن‌پژوهی اسلامی و غربی و هم بین آنها نزاع‌هایی شدید و بحث‌برانگیز می‌توان یافت. این دو سنت هم از لحاظ جغرافیایی و هم از حیث فکری به‌نحو فزاینده‌ای با یکدیگر تداخل پیدا کرده‌اند. با رشد سریع جمعیت مسلمانان در اروپا، آمریکای شمالی و سایر مناطق جهان تقابل ناهنجار «اسلامی- غربی» کمرنگ‌تر از پیش شده است. بین‌المللی کردن پژوهش‌ها و فعالیت‌های دانشگاهی بر تسریع این روند اثر گذاشته است. چنان‌که پیشتر ذکر شد، محققان مسلمان و غیرمسلمان در همایش‌های مربوط به قرآن، چه در لیدن باشد چه در لاهور، به‌راحتی در کنار یکدیگر قرار می‌گیرند. نشریات آکادمیک کمتر از نسل‌های گذشته تفکیک شده‌اند و تعداد محققان مسلمان که در مؤسسات اروپایی-آمریکایی به مدارج عالی در رشته‌های مطالعات اسلامی دست می‌یابند به‌نحو تصاعدی افزایش یافته است. منظر علمی دیگر چندان با هویت دینی مرتبط نیست و پژوهش‌های درخشان در این جو سرشار از تکثر به حیات خود ادامه می‌دهد. ویراستاران دایرةالمعارف قرآن کوشیده‌اند تا این تکثر را در تمام صفحات این اثر جاری سازند و انتظار دارند تا این دایرةالمعارف وسیع‌ترین طیف ممکن از تحقیقات دقیق و آکادمیک درباره قرآن را عرضه کند.

استفاده از دایرةالمعارف قرآن

مدخل‌های دایرةالمعارف قرآن، که به ترتیب متعارف الفبایی تنظیم شده‌اند، بر دو دسته‌اند. دسته نخست، که عمده مدخل‌ها را دربر می‌گیرد، شامل مقالاتی با حجم‌های متفاوت درباره شخصیت‌ها، مفهوم‌ها، مکان‌ها، ارزش‌ها، کارها و رویدادهای مهم است که یا در قرآن یافت می‌شوند یا ارتباطی نزدیک با آن دارند. مثلاً مدخل «ابراهیم» به شخصیتی که در متن قرآن آمده است می‌پردازد و مدخل «ادبیات فارسی و قرآن» از ارتباط ادبی

پیش‌گفتار بیست و پنج

منابع فارسی با قرآن بحث می‌کند. دسته دوم شامل مقاله‌هایی بلند است که به بررسی موضوعات مهم در رشته مطالعات قرآنی می‌پردازند. مانند مدخل «هنر و معماری و قرآن» و «گاه‌شماری و قرآن». در این مقاله‌ها از نویسندگان خواسته شده است تا به بررسی وضعیت گذشته و حال مسئله مورد نظر بپردازند.

چنان‌که در بالا ذکر شد، تصمیم بر استفاده از مدخل‌های انگلیسی در *دائرةالمعارف قرآن* مزایا و معایب دارد. این کار از سویی مقاله‌ها را در دسترس محققان بیشتری در حوزه‌های مرتبط قرار خواهد داد، اما از دیگر سو بسیاری از متخصصان زبان عربی و مطالعات اسلامی را از دستیابی به صورت اصلی و صورت آوانگاری شده اصطلاحات محروم خواهد کرد. برای رفع این مشکل، علاوه بر اینکه در متن مقاله‌ها صورت آوانگاری شده اصطلاحات عربی در کنار واژه‌های معادل انگلیسی آنها ذکر شده، در جلد پایانی نیز فهرستی جامع و مفصل از واژه‌های عربی همراه با نشانی جاهای ذکر آنها در مجلدات پنج‌گانه آمده است، تا از این طریق دقت مورد نظر متخصصان این حوزه نیز تا حدودی تأمین شود.

در طراحی فهرست مدخل‌ها تصمیم‌گیری درباره انتخاب واژه‌های انگلیسی به هیچ‌وجه نمی‌توانست کار ساده‌ای باشد. به‌طور کلی، سیاست ویراستاری ما پیروی از کاربرد رایج زبان انگلیسی بر اساس فرهنگ‌های معاصر و آثار مرجع عمومی بود. چنانچه یک نام خاص قرآنی معادلی صریح و واضح در زبان انگلیسی داشت (نظیر Adam and Eve) از همان استفاده می‌شد و اگر چنین معادلی وجود نداشت (نظیر Dhu I-Kifl) صورت آوانگاری شده عربی آن به کار می‌رفت.

هدف از تدوین *دائرةالمعارف قرآن* هم عرضه و هم ارتقای نگرش محققان به قرآن بود و از این رو، از همه نویسندگان خواسته شد تا از همه منابع مربوط و مورد انتظار در مقاله‌ها بهره بگیرند. بخش منابع هر مقاله مدخلی مفید برای مطالعه بیشتر درباره هر یک از موضوعات است. به‌علاوه، ارجاع به منابع اصلی و فرعی در متن مقاله‌ها کمک زیادی به محققان رشته مطالعات اسلامی خواهد کرد تا پژوهش‌های مفصل‌تری درباره موضوعات مطرح شده در این اثر انجام دهند. در ارجاع به قرآن، به خلاف روش رایج میان مسلمانان که معمولاً از نام سوره و شماره آیه استفاده می‌کنند (مثلاً کهف: ۳۷)، برای مراعات و تسهیل کار افراد ناآشنا با نام سوره‌ها، روش متداول در نوشته‌های غربی یعنی ذکر شماره سوره و آیه به کار رفته است (مثلاً ۱۸: ۳۷).^۱ شماره آیات بر اساس نسخه ۱۹۲۴ قاهره است که در حال حاضر نسخه معیار به حساب می‌آید. بیشتر ترجمه‌های رایج انگلیسی قرآن از این شماره‌گذاری پیروی می‌کنند. یکی از استثناهای مهم ترجمه آرتور آبربی است؛ این ترجمه مطابق با شماره‌گذاری نسخه گوستاو فلوگل (۱۸۳۴) است که با نسخه قاهره در شماره آیات اختلاف دارد.

اگرچه همه تلاش‌ها مصروف این شد تا ارجاعات قرآنی در مقاله‌های *دائرةالمعارف قرآن* همگی دقیق و صحیح باشند، در شیوه‌نامه پروژه استفاده از هیچ ترجمه خاصی اجبار نشد. نویسندگان مختار بودند که یا از

۱. در ترجمه فارسی، به سبب آشنایی بیشتر فارسی‌زبانان با نام سوره‌ها، از این روش استفاده نشده است.

ترجمه‌ای مناسب و قابل دسترس استفاده کنند یا خود آیات مورد استفاده را به انگلیسی برگردانند. همچنین در استناد به منابع کهن عربی، از جمله تفاسیر قرآن و جوامع حدیثی، هیچ راهی برای تضمین یکسان‌سازی مطلق منابع وجود نداشت. در شیوه‌نامه دائرةالمعارف قرآن یا «راهنمای نویسندگان» فهرستی از چاپ‌های مرجح برخی از آثار معرفی شده بود، اما معلوم نبود که این نسخه‌ها همان نسخه‌های موجود در دانشگاه‌ها یا کتابخانه‌های شخصی برخی نویسندگان بوده و در دسترس آنان قرار داشته باشد. اگرچه من نیز مایل بودم تا امکان یکسان‌سازی همه این منابع فراهم آید، زمان مورد نیاز برای این کار انتشار اثر را به‌نحو چشمگیری به تعویق می‌انداخت.

با اینکه ممکن است گفته من تکراری به نظر بیاید، مایلم تأکید کنم که دائرةالمعارف قرآن تلاشی ابتدایی است. ویراستاران دائرةالمعارف قرآن از زمان آغاز به کار این پروژه علمی می‌دانستند که هرگز نمی‌توانند ادعا کنند که این ویرایش نخست اثری تمام و کمال و بی‌نقص بوده است. بسیاری از خوانندگان و مستقدان موضوعات و مضامینی دیگر را پیشنهاد خواهند داد که هم ویراستاران و هم ناشر از آنها استقبال خواهند کرد. چنانچه دائرةالمعارف قرآن اهداف کسانی را که متولی انتشار آن بوده‌اند برآورده سازد، سرانجام نسخه کامل‌تر دیگری بر مبنای این پیشنهادها عرضه خواهد شد.

توضیح پایانی

در پایان به موضوعی می‌پردازم که ممکن است از قلم سرویراستار یک مجموعه عجیب به نظر بیاید (اما همین موضوع شاید شکلی دیگر از «پژوهش‌های تثبیت‌یافته» باشد که در دو دهه اخیر بسیار رواج یافته است). این موضوع عبارت است از ظرفیت این پروژه برای جدل و مناظره. از زمان پذیرش مسئولیت تدوین دائرةالمعارف قرآن چندین بار با این پرسش روزنامه‌نگاران، همکاران و آشنایان مواجه شدم که آیا در انجام این کار احساس ناراحتی یا خطر نمی‌کنم. پاسخ من همواره «نه» بوده و معمولاً در ادامه تأسف خورده‌ام که ارائه مکرر تصویر غلط از احساسات مسلمانان به گونه‌ای بوده که چنین پرسش‌هایی را برانگیخته است. پژوهش درباره متنی که میلیون‌ها نفر آن را مقدس می‌شمارند کاری خطیر است. برخی مسلمانان جداً معتقدند که هیچ غیرمسلمانی حتی نباید قرآن را لمس کند، چه رسد به اینکه آن را بخواند و درباره‌اش اظهارنظر کند. اما بیشتر مسلمانان چنین اعتقادی ندارند. عده‌ای برآنند که تحقیقات قرآنی غیرمسلمانان بی‌ربط یا ذاتاً ناقص و نادرست است، اما پاره‌ای دیگر از مشارکت محققان غیرمسلمان در این رشته استقبال می‌کنند.

در مقابل، گروهی از محققان غیرمسلمان کوشیده‌اند تا درباره قرآن به گونه‌ای بنویسند که حاوی توهین مستقیم به احساسات اعتقادی مسلمانان نباشد. تصور گروهی دیگر آن بوده است که این قبیل ملاحظات در قلمرو گفتمان آکادمیک جایی ندارد. در دو سوی مرز هم شخصیت‌ها، هم گرایش‌های ایدئولوژیک و هم کارهای

پیش‌گفتار بیست و هفت

پژوهشی متفاوت‌اند. من عمده‌اً از تنوع روش‌ها و دیدگاه‌ها در سرتاسر *دائرة المعارف قرآن* استقبال کردم، اما کاملاً به این نکته واقف بودم که همه محققان مسلمان و غیرمسلمان با این رویکرد موافق نیستند. برخی همکاران مسلمان به سبب اینکه همکاری با *دائرة المعارف قرآن* شاید موجب به خطر افتادن صداقت و شرافت علمی‌شان شود ترجیح دادند وارد این پروژه نشوند. برخی همکاران غیرمسلمان نیز دقیقاً به همین دلیل از همکاری با ما سر باز زدند. با وجود این، افراد بسیاری از این قاعده مستثنا بودند. بیشتر محققانی که دعوت به همکاری شدند مشتقانه و با روی باز در این کار مشارکت کردند و خرسند بودند از اینکه ظهور اثری مرجع را که نشان‌دهنده تحولات مستمر رشته مطالعات قرآنی است خواهند دید. آرزوی خالصانه من و سایر ویراستاران آن است که *دائرة المعارف قرآن* چنین اثری باشد.

چین دمن مک‌اولیف / مهرداد عباسی

فهرست مدخل‌ها

- آب آنتونی هرل جونز / محسن حدادی
آب و هوا دیوید وینز / امیر مازیار
آب‌های بهشت امیره الزین / محمدطاهر ریاضی
ارسی
آتش آیدی تول / محسن حدادی
آخرالزمان فردریک لیمهویز / حسن رضایی
آداب و مناسک و قرآن جوزف مری / فرهنگ
مهروش
آدم و حوا کورنلیا شوک / حسن رضایی
آزازات ویلیام برینر / امیر مازیار
آزر رثوون فایرستن / امیر مازیار
آزمایش جان نواس / امیر مازیار
آسمان ماهر جرّار / محسن حدادی
آفرینش دانیل کارل پیترسن / محسن حدادی
آموزش سباستین گونتر / محمدطاهر ریاضی ارسی
آموزش و تسویج قرآن نیلی فان دورن- هرِدِر /
محمدطاهر ریاضی ارسی
- آیات بنیامین آبراهاموف / محمدطاهر ریاضی ارسی
آیات شیطانی شهاب احمد / مهرداد عباسی
آیه آنگلیکا نیوپورت / جلیل پروین
ابراهیم رثوون فایرستن / حسن رضایی
ابرهه چین دمن مک‌اولیف / حسن رضایی
ابریشم والرئ گونزالز / محمدطاهر ریاضی ارسی
ابزارها و وسایل دوریس بیرنس- ابوسیف / امیر مازیار
ابلیس اندرو ریپین / مهرداد عباسی
ابوبکر اندرو ریپین / مهرداد عباسی
ابولهب اندرو ریپین / مهرداد عباسی
اتیوپی رثوون فایرستن / مهرداد عباسی
احترام تیموتی وینتر / سیده‌زهرا مبلغ
احمدیه یوحنان فریدمن / حسن رضایی
اخبار خالد یحیی بلنکینشیپ / امیر مازیار
اختلاف عقیده یوحنان فریدمن / سیده‌زهرا مبلغ
أحدود کریستین ژولین روبن / امیر مازیار
اخلاق و قرآن کوین راینهارت / مهرداد عباسی

- ادبیات آسیای جنوبی و قرآن علی آسانی /
محمدطاهر ریاضی ارسی
- ادبیات ترکی و قرآن کمال سیلای / امیر مازیار
- ادبیات فارسی و قرآن فرانکلین لوئیس / محسن حدادی
- ادبیات و قرآن وداد قاضی و مستنصر میر / نصرت نیل ساز
- ادریس یورام اردر / حسن رضایی
- ادیان پیش از اسلام عربستان جنوبی کریستین ژولین روین / محسن حدادی
- اذکار ژان-ایو لوپیتال / امیر مازیار
- ارتداد وائل حلاق / حسن رضایی
- ارث دیوید استفان پاورز / سعید عدالت‌نژاد
- ارجاء گوردن دارنل نیوبی / سیده‌زهرا مبلغ
- ارم پل کاب / امیر مازیار
- ازدواج موقت شهلا حائری / سعید عدالت‌نژاد
- ازدواج و طلاق هارالد موتسکی / سعید عدالت‌نژاد
- اسباب نزول اندرو ریپین / سیدعلی آقایی
- اسباب و اثاث خوئان ادواردو کامپو / مرتضی شوشتری
- استعاره پیتر هیت / مسعود صادقی
- استعداد مارسیا هرمنسن / امیر مازیار
- استکبار موریس بورمان / حسین خندق‌آبادی
- استهزاء لودویگ آمن / حسین خندق‌آبادی
- اسحاق رئوون فایرستن / حسن رضایی
- اسرائیل اوری روپین / حسن رضایی
- اسرار شیگه‌رو کامادا / سیده‌زهرا مبلغ
- اسطوره‌ها و قصه‌ها در قرآن انگلیکا نویورت / لیلا هوشنگی
- اسکندر جان ژنار / مهرداد عباسی
- اسلام محمد ارکون / امیر مازیار
- اسماء و صفات خداوند گرهارد باورینگ / محسن حدادی
- اسماعیل رئوون فایرستن / حسن رضایی
- اسیران جاناتان بروکوپ / سعید عدالت‌نژاد
- اشعیا اندرو ریپین / حسن رضایی
- اصحاب اُخدود روبرتو توتولی / امیر مازیار
- اصحاب اعراف ویلیام برینر / امیر مازیار
- اصحاب رس روبرتو توتولی / امیر مازیار
- اصحاب ایکه جان نواس / امیر مازیار
- اصحاب فیل عرفان شهید / امیر مازیار
- اصحاب کهف روبرتو توتولی / مرتضی شوشتری
- اصول عقاید زابینه اشمیتکه / اسدالله آژیر
- اطاعت خالد یحیی بلنکینشپ / امیر مازیار
- اعجاز قرآن ریچارد مارتین / سیدعلی آقایی
- اعداد و شمارش اندرو ریپین / محمدطاهر ریاضی ارسی
- اعراب ارنست آکسل کنوف / سیدعلی آقایی
- اعیاد و بزرگداشت‌ها والری هوفمن / ابراهیم موسی‌پور
- اقتصاد عبدالله سعید / سعید عدالت‌نژاد
- الاف اوری روپین / امیر مازیار
- الحاد محمدعلی امیرمعزی / جلیل پروین
- الهیات و قرآن* تیلمن ناگل
- الیاس روبرتو توتولی / حسن رضایی
- الیسع روبرتو توتولی / حسن رضایی

* مدخل‌های ستاره‌دار به دلایلی که در پیش‌گفتار توضیح داده شد از ترجمه فارسی حذف شده‌اند.

فہرست مدخل ہا سی و یک

- امّ الكتاب روبرت ویشنوفسکی / سیدہ زہرا مبلغ
امام امتیاز یوسف / امیر مازیار
امت و جامعہ فردریک ماتیسون دنی / فرہنگ
مہروش
امر بہ معروف و نہی از منکر مایکل کوک / مسعود
صادقی
اموال شرمین جکسن / امیر مازیار
امی سباستین گونتر / سیدعلی آقایی
امید شیلہ مک دانو / حسین خندق آبادی
انبیا و نبوت اوری روبین / حسن رضایی
انتخاب ویلیام برینر / امیر مازیار
انتقام جوزف جانت / حسین خندق آبادی
انجیل سیدنی گریفیت / محمدطاہر ریاضی ارسی
اندازہ گیری سید سید / محمدطاہر ریاضی ارسی
انفاق عظیم نانجی / امیر مازیار
اوقات شبانہ روز سباستین گونتر / مرتضی شوشتری
اہل بیت موشہ شارون / سیدہ زہرا مبلغ
اہل کتاب موشہ شارون / محمدطاہر ریاضی ارسی
ایام اللہ جان نواس / امیر مازیار
ایمان جان اسمیت / عباس حاج زین العبادینی
ایمان و کفر کامیلا آڈنگ / جلیل پروین
ایوب آنتونی ہرل جونز / محمدطاہر ریاضی ارسی
بابل رٹیف ژرژ خوری / حسن رضایی
بار پاتریک گفنی / امیر مازیار
بارگاہ الہی خالد یحیی بلنکینشیپ / امیر مازیار
بازار رونالد پل باکلی / امیر مازیار
بازرگانی اندرو ریپین / سیدعلی آقایی
باستان شناسی و قرآن رابرٹ شیک / حسن رضایی
باورپرسی جان نواس / مہرداد عباسی
بت پرست و بت پرستی جرالد ہاوتینگ / سیدعلی
آقایی
بت و تمثال جرالد ہاوتینگ / سیدعلی آقایی
بخشایش دانیل کارل پیترسن / امیر مازیار
بخشش لی گوئو / امیر مازیار
بخل فدوا مالتی۔ داگلاس / حسین خندق آبادی
بدر جان نواس / حسن رضایی
بدعت وائل حلاق / امیر مازیار
بدگویی اورت راوسن / امیر مازیار
بدی ہا برانون ویلر / امیر مازیار
برائت نادبہ ماریا الشیخ / امیر مازیار
برادر و برادری زوی متحدہ / امیر مازیار
بردہ و بردہ داری جانانان بروکوپ / سعید عدالت نژاد
برنخ مونا زکی / امیر مازیار
برہنگی ماریون ہومز کتزر / امیر مازیار
بریلویان آشا سانیاں / مرتضی شوشتری
بسمّٰلہ ویلیام گراہام / سیدعلی آقایی
بشارت دانیل کارل پیترسن / امیر مازیار
بعل گوردن دارنل نیوبی / امیر مازیار
بقایا اوری روبین / امیر مازیار
بلاغت و قرآن انگلیکا نیوپورت / نیکتا عباس زادہ
بلایای قوم فرعون شری لوئین / امیر مازیار
بلقیس جیکب لسنر / امیر مازیار
بلوغ چارلز آدامز / سعید عدالت نژاد
بندہ جانانان بروکوپ / مرتضی شوشتری
بنی اسرائیل اوری روبین / حسن رضایی
بنیامین آلن جونز / حسن رضایی

سى و دو دائرة المعارف قرآن

بى اعتنايى ماتياس تسانيزر / امير مازيار
بيت المقدس هربرت بوسه / محمدطاهر رياضى
ارسى

بى سوادى سباستين گونتر / سيدعلى آقاى
بينايى و نابيناى اسكات كوگل / امير مازيار
بيمارى و سلامت نصر حامد ابوزيد / امير مازيار
بيوه مونا صديقى / سعيد عدالت نژاد

بنى قريظه ماركو شولر / محمدطاهر رياضى ارسى
بنى قينقاع ماركو شولر / محمدطاهر رياضى ارسى
بنى نضير ماركو شولر / محمدطاهر رياضى ارسى
بو مانونلا مارين / امير مازيار
بويابى دوين استوارت / مرتضى شوشترى
بهائيت* كريستوفر جورج بوك
بهشت لئه كيبرگ / محمدطاهر رياضى ارسى

نشانه‌ها و اختصارات

ت	تولد
ج	جمع
حک	حکومت
د	درگذشت
ش	هجری شمسی
قس	مقایسه کنید با
ق م	قبل از میلاد
ق	هجری قمری
مف	مفرد
م	میلادی
نک	نگاه کنید به
همان	همان منبع
همو	همان نویسنده
*	نشانه عنوان مدخلی مستقل در همین دائرةالمعارف
/	جداکننده جلد از صفحه در مواردی مانند: طبری ۲۲۹/۳ (یعنی ج ۳، ص ۲۲۹)

اختصارات عناوين دائرة المعارفها و نشریات ادواری

<i>AI</i> = <i>Annales islamologiques</i>	<i>hte und Kultur des islamischen Orients</i>
<i>AIUON</i> = <i>Annali dell' Istituto Universitario orientale di Napoli</i>	<i>EI¹</i> = <i>Encyclopaedia of Islam</i> , 1st ed., Leiden 1913-38
<i>AO</i> = <i>Acta orientalia</i>	<i>EI²</i> = <i>Encyclopaedia of Islam</i> , new ed., Leiden 1954-
<i>AO-H</i> = <i>Acta orientalia (Academiae Scientiarum Hungaricae)</i>	<i>ER</i> = <i>Encyclopedia of religion</i> , ed. M. Eliade, New York 1986
<i>Arabica</i> = <i>Arabica. Revue d'études arabes</i>	<i>ERE</i> = <i>Encyclopaedia of religions and ethics</i>
<i>ARW</i> = <i>Archiv für Religionswissenschaft</i>	<i>GMS</i> = <i>Gibb memorial series</i>
<i>AUU</i> = <i>Acta Universitatis Upsaliensis</i>	<i>HO</i> = <i>Handbuch der Orientalistik</i>
<i>BASOR</i> = <i>Bulletin of the American Schools of Oriental Research</i>	<i>IA</i> = <i>Islâm ansiklopedisi</i>
<i>BEO</i> = <i>Bulletin d'études orientales de l'Institut Français de Damas</i>	<i>IBLA</i> = <i>Revue de l'Institut des Belles Lettres Arabes, Tunis</i>
<i>BGA</i> = <i>Bibliotheca geographorum arabicorum</i>	<i>IC</i> = <i>Islamic culture</i>
<i>BIFAO</i> = <i>Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale du Caire</i>	<i>IJMES</i> = <i>International journal of Middle East studies</i>
<i>BO</i> = <i>Bibliotheca orientalis</i>	<i>IOS</i> = <i>Israel oriental studies</i>
<i>BSA</i> = <i>Budapest studies in Arabic</i>	<i>IQ</i> = <i>The Islamic quarterly</i>
<i>BSOAS</i> = <i>Bulletin of the School of Oriental and African Studies</i>	<i>Iran</i> = <i>Iran. Journal of the British Institute of Persian Studies</i>
<i>Der Islam</i> = <i>Der Islam. Zeitschrift für Geschic-</i>	<i>JA</i> = <i>Journal asiatique</i>

اختصارات عناوين دائرة المعارفها و نشریات ادواری سی و پنج

JAL = Journal of Arabic literature

JAOS = Journal of the American Oriental Society

JE = Jewish encyclopaedia

JESHO = Journal of the economic and social history of the Orient

JIS = Journal of Islamic studies

JNES = Journal of Near Eastern studies

JRAS = Journal of the Royal Asiatic Society

JSAI = Jerusalem studies in Arabic and Islam

JSS = Journal of Semitic studies

MFOB = Mélanges de la Faculté Orientale de l'Université St. Joseph de Beyrouth

MIDEO = Mélanges de l'Institut Dominicain d'études orientales du Caire

MO = Le monde oriental

MSOS = Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen, westasiatische Studien

Muséon = Le Muséon. Revue des études orientales

MW = The Muslim world

OC = Oriens christianus

OLZ = Orientalistische Literaturzeitung

Orientalia = Orientalia. Commentarii periodici Pontificii Instituti Biblici

Qantara = al-Qantara. Revista de estudios arabes

QSA = Quaderni de studi arabi

RCEA = Répertoire chronologique d'épigraphie arabe

REI = Revue des études islamiques

REJ = Revue des études juives

REMMM = Revue du monde musulman et de la Méditerranée

RHR = Revue de l'histoire des religions

RIMA = Revue de l'Institut des Manuscrits Arabes

RMM = Revue du monde musulman

RO = Rocznik Orientalistyczny

ROC = Revue de l'orient chrétien

RSO = Rivista degli studi orientali

Sr = Studia iranica

SI = Studia islamica

WI = Die Welt des Islams

WKAS = Wörterbuch der klassischen arabischen Sprache

WO = Welt des Orients

WZKM = Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes

ZAL = Zeitschrift für arabische Linguistik

ZDMG = Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft

ZGAIW = Zeitschrift für Geschichte der arabisch-islamischen Wissenschaften

ZS = Zeitschrift für Semitistik

مشخصات منابع پربسامد

الف) منابع عربی

آلوسی، روح

محمود بن عبدالله آلوسی، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی، ۳۰ ج در ۱۵ ج، قاهره ۱۹۲۶/۱۳۴۵؛ چاپ مجدد بیروت بی تا.

ابن ابی اصیبع، بدیع

ابن ابی اصیبع، بدیع القرآن، تصحیح جفنی محمد شرف، قاهره بی تا.

ابن ابی اصیبعه، عیون

احمد بن قاسم بن ابی اصیبعه، عیون الانباء فی طبقات الاطباء، تصحیح ا. مولر، ۲ ج، قاهره ۱۸۸۲/۱۲۹۹؛ ۳ ج، بیروت ۱۹۵۷

ابن اثیر، کامل

عزالدین علی بن اثیر، الکامل فی التاریخ، تصحیح ک. ی. تورنبرگ، ۱۴ ج، لیدن ۱۸۵۱-۱۸۷۶؛ چاپ مجدد با اصلاحات، ۱۳ ج، بیروت ۱۳۸۵-۱۳۸۷/۱۹۶۵-۱۹۶۷

ابن اثیر، نهایه

مجدالدین مبارک بن اثیر، النهایه فی غریب الحدیث و الاثر، چاپ طاهر احمد زاوی و محمود طناحی، ۵ ج، قاهره ۱۹۶۳-۱۹۶۶

ابن اسحاق، سیره

محمد بن اسحاق، سیره رسول الله (بازنویسی عبدالملک بن هاشم)، تصحیح ف. ووستنفلد، گوتینگن ۱۸۵۸-۱۸۶۰؛ چاپ مجدد بیروت بی تا؛ تصحیح مصطفی سقا و دیگران، ۴ ج در ۲ ج، چاپ دوم، قاهره ۱۹۵۵

ابن انباری، ایضاح

ابوبکر محمد بن قاسم بن انباری، ایضاح الوقوف و الاستدعاء فی کتاب الله، تصحیح محیی الدین عبدالرحمن رمضان، ۲ ج، دمشق ۱۹۷۱/۱۳۹۱

ابن تیمیه، دقائق

تقی الدین احمد بن عبدالحلیم بن تیمیه، دقائق التفسیر الجامع لتفسیر الامام ابن تیمیه، تصحیح محمد سید جلیلند، ۶ ج در ۳ ج، جده/ بیروت/ دمشق ۱۹۸۶

ابن تیمیه، مقدمه

تقی الدین احمد بن عبدالحلیم بن تیمیه، مقدمه فی اصول التفسیر، بیروت ۱۹۷۲/۱۹۳۲؛ ریاض ۱۹۶۲/۱۳۸۲

- ابن جزری، غایه**
شمس الدین ابوالخیر محمد بن محمد بن جزری، غایة النهاية فی طبقات القراء، ۳ ج در ۲ ج، تصحیح گ. برگشترسر و أ. پرتسل، لایپزیک/ قاهره ۱۹۳۳-۱۹۳۵
- ابن جزری، منجد**
شمس الدین ابوالخیر محمد بن محمد بن جزری، منجد المقرئین و مرشد الطالبین، تصحیح محمد حبیب اللہ شنیطی و دیگران، قاهره ۱۹۳۱/۱۳۵۰؛ بیروت ۱۹۸۰
- ابن جزری، نشر**
شمس الدین ابوالخیر محمد بن محمد بن جزری، کتاب النشر فی القرائات العشر، تصحیح علی محمد ضباع، ۲ ج، قاهره ۱۹۴۰؛ چاپ مجدد بیروت بی تا.
- ابن جنی، محتسب**
ابوالفتح عثمان بن جنی، المحتسب فی تبیین وجوه شواهد القرائات و الايضاح عنه، ۲ ج، علی نجدی ناصف و دیگران، قاهره ۱۳۸۶-۱۳۸۹/۱۹۶۶-۱۹۶۹؛ افسس ۱۹۹۴
- ابن جوزی، زاد**
ابوالفرج عبدالرحمن بن علی بن جوزی، زاد المسیر فی علم التفسیر، با مقدمه محمد زهیر شاولیش، ۹ ج، دمشق ۱۳۸۴-۱۳۸۵/۱۹۶۴-۱۹۶۵؛ با تعلیقات احمد شمس الدین، ۸ ج، بیروت ۱۹۹۴/۱۴۱۴
- ابن جوزی، فنون**
ابوالفرج عبدالرحمن بن علی بن جوزی، فنون الافنان فی عجائب علوم القرآن، تصحیح رشید عبدالرحمن عیبدی، بغداد ۱۹۸۸/۱۴۰۸
- ابن جوزی، منتظم**
ابوالفرج عبدالرحمن بن علی بن جوزی، المنتظم فی تاریخ الملوك و الامم، تصحیح محمد و مصطفى عبدالقادر عطا، ۱۹ ج، بیروت ۱۹۹۲/۱۴۱۲؛ تصحیح سهیل زکار، ۱۱ ج در ۱۳ ج، بیروت ۱۹۹۵-۱۹۹۶
- ابن جوزی، نزهه**
ابوالفرج عبدالرحمن بن علی بن جوزی، نزهة الاعین النواظر فی علم الوجوه و النظائر، تصحیح محمد عبدالکریم کاظم راضی، بیروت ۱۹۸۴/۱۴۰۴
- ابن حجر، تهذیب**
ابن حجر عسقلانی، تهذیب التهذیب، ۱۲ ج، حیدرآباد ۱۳۲۵-۱۳۲۷/۱۹۰۷-۱۹۰۹؛ بیروت ۱۹۶۸
- ابن حزم، ملل**
علی بن احمد بن سعید بن حزم، الفصل فی الملل و الالهواء و النحل، تصحیح محمد ابراهیم نصر و عبدالرحمن عمیره، ۵ ج، بیروت ۱۹۹۵
- ابن حنبل، مسند**
احمد بن حنبل، مسند، تصحیح محمد زهری غمراوی، ۶ ج، قاهره ۱۳۱۳/۱۹۸۵؛ چاپ مجدد بیروت ۱۹۷۸؛ تصحیح احمد محمد شاکر و دیگران، ۲۰ ج، قاهره ۱۹۹۵/۱۴۱۶
- ابن خالویه، اعراب**
ابو عبدالله حسین بن احمد بن خالویه، اعراب ثلاثین سورة من القرآن الکریم، بغداد ۱۹۶۷
- ابن خالویه، اعراب القرائات**
ابو عبدالله حسین بن احمد بن خالویه، اعراب القرائات السبع و عللها، تصحیح عبدالرحمن سلیمان عثیمین، ۲ ج، قاهره ۱۹۹۲/۱۴۱۳
- ابن خالویه، حجه**
ابو عبدالله حسین بن احمد بن خالویه، الحجة فی القرائات السبع، عبدالعال سالم مکرم، بیروت ۱۹۷۱
- ابن خلدون، عبر**
عبدالرحمن بن خلدون، کتاب العبر، تصحیح نصر حورینی، ۷ ج، بولاق ۱۲۸۴/۱۸۶۷
- ابن خلکان، وفيات**
شمس الدین بن خلکان، وفيات الاعیان و انباء ابناء

- الزمان، تصحيح ف. ووستنفلد، ٤ ج، گوتينغن ١٨٣٥-١٨٥٠؛ تصحيح احسان عباس، ٨ ج، بيروت ١٩٦٨-١٩٧٢؛ ترجمه آن: M. De Slane, Ibn Khallikān's biographical dictionary, 1842-1871; repr. NewYork 1961. vols., Paris 4
- ابن سعد، طبقات**
محمد بن سعد، الطبقات الكبرى، تصحيح ه. زاخاو و ديگران، ٩ ج، ليدن ١٩٠٥-١٩٤٠؛ تصحيح احسان عباس، ٩ ج، بيروت ١٩٥٧-١٩٥٨
- ابن ضريس، فضائل**
محمد بن ايوب بن ضريس، فضائل القرآن، تصحيح غزوة بدير، دمشق ١٩٨٨
- ابن عاشور، تفسير**
محمد طاهر بن عاشور، تفسير التحرير و التنوير، ٣٠ ج، تونس ١٩٨٤
- ابن عباس، غريب**
عبدالله بن عباس (منسوب)، غريب القرآن، تصحيح محمد عبدالرحيم، بيروت ١٩٩٣
- ابن عربي، احكام**
محمد بن عبدالله ابوبكر بن عربي، احكام القرآن، چاپ دوم، قاهره ١٩٧٢/١٣٩٢
- ابن عربي، تفسير**
محمد بن عبدالله ابوبكر بن عربي، تفسير القرآن، ٢ ج، بيروت ١٩٦٨ (نك. قاشاني)
- ابن عساكر، تاريخ**
علي بن حسن بن عساكر، تاريخ مدينه دمشق، تصحيح (تلخيص) عبدالقادر بدران و احمد عبید، ٧ ج، دمشق ١٣٢٩-١٩١١/١٣٥١-١٩٣١؛ نسخه عكسي تصحيح، ١٩ ج، عثمان بـسى تا؛ ٢٩ ج، دمشق ١٤٠٤-١٩٨٨/١٤٠٨-١٩٨٨؛ تصحيح محيي الدين عمر بن غرامه امراوى، ٧٠ ج تاكنون، بيروت ١٩٩٨-١٩٩٥
- ابن عسکر، تکميل**
محمد بن علي غساني بن عسکر، التكميل و الاتمام لكتاب التعريف و الاعلام، تصحيح حسن اسماعيل مروه، بيروت / دمشق ١٩٩٧/١٤١٨ (نك. سهيلي)
- ابن عطيه، محرز**
ابو محمد عبدالحق بن غالب بن عطيه غرناطى، المحرز الوجيز، چاپ عبدالسلام عبدالشافى محمد، ٥ ج، بيروت ١٩٩٦/١٤١٣
- ابن عماد، شذرات**
عبدالحق بن احمد بن عماد، شذرات الذهب فى خير من ذهب، ٨ ج، قاهره ١٣٥٠-١٩٣١/١٣٥١-١٩٣٢؛ چاپ مجدد بيروت بى تا.
- ابن قتيبه، الشعر**
ابو محمد عبدالله بن مسلم دينورى بن قتيبه، كتاب الشعر و الشعراء، تصحيح م. ج. دخويه، ليدن ١٩٠٠
- ابن قتيبه، تأويل**
ابو محمد عبدالله بن مسلم دينورى بن قتيبه، تأويل مشكل القرآن، تصحيح سيد احمد صقر، قاهره ١٩٥٤؛ قاهره ١٩٧٣؛ مدينه ١٩٨١
- ابن قتيبه، غريب**
ابو محمد عبدالله بن مسلم دينورى بن قتيبه، تفسير غريب القرآن، تصحيح سيد احمد صقر، قاهره ١٩٥٨؛ بيروت ١٩٧٨
- ابن قفطى، حكماء**
ابوالحسن علي بن يوسف قفطى، تاريخ الحكماء، تصحيح ج. ليبرت، لايبزيك ١٩٠٣؛ افست بغداد ١٩٦٧
- ابن قيم جوزيه، تبيان**
محمد بن ابى بكر بن قيم جوزيه، التبيان فى اقسام القرآن، بيروت ١٩٨٢
- ابن كثير، بدايه**
عماد الدين اسماعيل بن عمر بن كثير، البدايه و النهايه، ١٤ ج، بيروت / رياض ١٩٦٦؛ افست بيروت ١٩٨٨

مشخصات منابع پرسیامد سی و نه

محمد محیی‌الدین عبدالحمید، ۴ ج، قاهره
۱۳۳۹/۱۹۲۰؛ تصحیح کمال یوسف حوت، ۲ ج،
بیروت ۱۹۸۸
ابوشامه، مرشد

عبدالرحمن بن اسماعیل ابوشامه، کتاب المرشد
الوجیز الی علوم تتعلق بالکتاب العزیز، تصحیح طیار
آلتی کولاج، استانبول ۱۹۶۸
ابوعبید، غریب

ابوعبید قاسم بن سلام، غریب الحدیث، تصحیح محمد
عبدالملک سعید خان، ۴ ج، حیدرآباد
۱۳۸۴-۱۳۸۷/۱۹۶۴-۱۹۶۷؛ تصحیح مسعود حجازی
و دیگران، قاهره ۱۹۹۹/۱۴۱۹

ابوعبید، فضائل
ابوعبید قاسم بن سلام، فضائل القرآن، تصحیح وهبی
سلیمان خاوجی، بیروت ۱۹۹۱/۱۴۱۱

ابوعبید، ناسخ
ابوعبید قاسم بن سلام، کتاب الناسخ و المنسوخ،
تصحیح ج. برتن، کمبریج ۱۹۸۷

ابوعبیده، مجاز
ابوعبیده معمر بن مثنی تیمی، مجاز القرآن، تصحیح ف.
سرگین، ۲ ج، قاهره ۱۹۵۴-۱۹۶۲

ابوالفتوح رازی، روح
ابوالفتوح حسین بن علی رازی، روض الجنان و روح
الجنان، ۱۲ ج، تهران ۱۲۸۲-۱۲۸۷/ش/۱۹۶۲-۱۹۶۵؛
۵ ج، قم بی تا.

ابولیت سمرقندی، تفسیر
ابواللیث نصر بن محمد بن احمد سمرقندی،
بحر العلوم، تصحیح عبدالرحیم احمد زقه، ۳ ج، بغداد
۱۹۸۵-۱۹۸۶؛ تصحیح علی محمد معوض و دیگران،
۳ ج، بیروت ۱۹۹۳/۱۴۱۳

ابیاری، موسوعه
ابراهیم ابیاری و عبدالصبور مرزوق،

ابن کثیر، تفسیر
عمادالدین اسماعیل بن عمر بن کثیر، تفسیر القرآن
العظیم، تصحیح عبدالعظیم غنیم و دیگران، ۸ ج، قاهره
۱۳۹۰/۱۹۷۱؛ ۴ ج، قاهره بی تا؛ افست بیروت ۱۹۸۰

ابن کثیر، فضائل
عمادالدین اسماعیل بن عمر بن کثیر، فضائل القرآن،
بیروت ۱۹۷۹

ابن ماجه، سنن
محمد بن یزید بن ماجه، سنن، تصحیح محمد فؤاد
عبدالباقی، ۲ ج، قاهره ۱۹۵۲-۱۹۵۳

ابن مجاهد، سبعة
ابوبکر احمد بن موسی بن مجاهد، کتاب السبعة فی
القرائنات، تصحیح شوقی ضیف، قاهره ۱۹۷۹

ابن ندیم، فهرست
محمد بن اسحاق بن ندیم، کتاب الفهرست، تصحیح گ.
فلوگل، ۲ ج، لایپزیک ۱۸۷۱-۱۸۷۲؛ تصحیح رضا
تجدد، تهران ۱۹۷۱؛ چاپ دوم، بیروت ۱۹۸۸

ابن نقیب، مقدمه
ابوعبدالله محمد بن سلیمان نقیب، مقدمه التفسیر فی
علوم البیان و المعانی و البدیع و اعجاز القرآن، تصحیح
زکریا سعید علی، قاهره ۱۹۹۵/۱۴۱۵

ابن وهب، الجامع
عبدالله بن وهب، الجامع Die
Koranswissenschaften، تصحیح م. مورانی،
ویسبادن ۱۹۹۲

ابوحیان، بحر
ابوحیان غرناطی، تفسیر البحر المحیط، ۸ ج، قاهره
۱۳۲۸-۱۳۲۹/۱۹۱۱؛ چاپ مجدد بیروت ۱۹۸۳؛
تصحیح عادل احمد عبدالوجود و علی محمود
معوض، ۸ ج، بیروت ۱۹۹۳

ابوداود، سنن
ابوداود سلیمان بن اشعث سجستانی، سنن، تصحیح

چهل دائرة المعارف قرآن

- الموسوعة القرآنية، ج ٦، قاهره ١٩٦٩/١٣٨٨؛ ج ١١، قاهره ١٩٨٥/١٤٠٥
- اخفش، معاني**
ابوالحسن سعيدبن مسعده اخفش اوسط، معاني القرآن؛ تصحيح فائز فارس حمد، چاپ دوم، ج ٢، كويت ١٩٨١؛ تصحيح عبدالامير محمد امين الورد، بيروت ١٩٨٥/١٤٠٥؛ تصحيح هدى محمود قراعه، قاهره ١٩٩٠
- اصفهانى، اغاني**
ابوالفرج اصفهانى، كتاب الاغاني، ج ٢١ در ٧ ج، قاهره ١٩٠٥/١٣٢٣؛ ج ٢٥، بيروت ١٩٥٥-١٩٦٢
- اصفهانى، مقدمه**
ابوالحسن عاملى اصفهانى، مقدمه تفسير مرآة الانوار و مشكاة الاسرار، تصحيح محمودبن جعفر موسى زرندي، تهران ١٩٥٤/١٣٤٧
- اصلاحى، تدبير**
امين احسن اصلاحى، تدبيرى قرآن، ج ٨، لاهور ١٩٨٠-١٩٦٧
- انبارى، بيان**
ابوالبركات عبدالرحمن بن محمد انبارى، البيان فى غريب اعراب القرآن، تصحيح طه عبدالحميد و مصطفى سقا، ج ٢، قاهره ١٩٦٩-١٩٧٠
- انبارى، نزهة**
ابوالبركات عبدالرحمن بن محمد انبارى، نزهة الالباء فى طبقات الادباء، قاهره ١٢٩٤؛ استكهم ١٩٦٣؛ تصحيح ابراهيم سامرائى، بغداد ١٩٧٠
- باقلانى، اعجاز**
قاضى ابوبكر محمودبن طيب باقلانى، اعجاز القرآن، تصحيح سيداحمد صقر، قاهره ١٩٥٤
- باقلانى، نكت**
قاضى ابوبكر محمودبن طيب باقلانى، نكت الانتصار لنقل القرآن، تصحيح محمد زغلول سلام، اسكندريه ١٩٧١
- بحرانى، برهان**
هاشم بن سليمان بحرانى، كتاب البرهان فى علوم القرآن، تصحيح محمودبن جعفر موسى زرندي و ديگران، ج ٤، تهران ١٣٧٥ ش / ١٩٩٥؛ چاپ مجدد بيروت ١٩٨٣/١٤٠٣
- بخارى، صحيح**
ابوعبدالله محمدبن اسماعيل بخارى، كتاب الجامع الصحيح، تصحيح ل. كريل و ت. و. يونيبيل، ج ٤، ليدن ١٨٦٢-١٩٠٨؛ ج ٩، قاهره ١٩٥٨
- بغدادى، تاريخ**
بغداد ابوبكر احمدبن على خطيب بغدادى، تاريخ بغداد، ج ١٤، قاهره ١٩٣١/١٣٤٩
- بغدادى، فرق**
ابومنصور عبدالقاهر بن طاهر بغدادى، الفرق بين الفرق، تصحيح محمود بدر، قاهره ١٩١٠/١٣٢٨؛ تصحيح محمد محيى الدين عبدالحميد، قاهره بى تا.
- بغوى، معالم**
حسين بن مسعود شافعى بغوى، تفسير البغوى المسمى بمعالم التنزيل، تصحيح خالد عبدالرحمن عك و مروان سوار، ج ٤، بيروت ١٩٨٣
- بقاعى، نظم**
برهان الدين ابراهيم بن عمر بقاعى، نظم الدرر فى تناسب الآيات و السور، ج ٢٢، حيدرآباد ١٩٦٩-١٩٨٤؛ چاپ مجدد قاهره ١٩٩٢
- بيضاوى، انوار**
عبدالله بن عمر بيضاوى، انوار التنزيل و اسرار التأويل، تصحيح ه. فلايشر، ج ٢، لايبزيك ١٨٤٦؛ بيروت ١٩٨٨
- تاج العروس**
محب الدين سيد محمد مرتضى زبيدى، شرح القاموس المسمى تاج العروس من جواهر القاموس، ج ١٠، قاهره ١٣٠٦-١٣٠٧؛ تصحيح عبدالستار احمد فرج و ديگران، ج ٢٠، كوتون، كويت ١٩٦٥

مشخصات منابع پربسامد **جهل و يك**

ترمذی، صحيح
ابوعیسی محمدبن عیسی ترمذی، الجامع الصحیح،
تصحیح احمد محمد شاکر و دیگران، ۵ ج، قاهره
۱۹۶۵-۱۹۳۷
تستری، تفسیر
سهل بن عبدالله تستری، تفسیر القرآن العظیم، قاهره
۱۹۱۱/۱۳۲۹
ثعالبی، اعجاز
عبدالملک بن محمد ثعالبی، الاعجاز و الايجاز،
تصحیح اسکندر آصات، قسطنطنیه ۱۸۹۷؛ بیروت
۱۹۸۳
ثعالبی، اقتباس
عبدالملک بن محمد ثعالبی، الاقتباس من القرآن
الکریم، چاپ ابتسام مرهون صفار و مجاهد مصطفی
بهجت، ۲ ج در ۱ ج، قاهره ۱۹۹۲/۱۴۱۲
ثعالبی، یتیمه
عبدالملک بن محمد ثعالبی، یتیمه الدهر فی محاسن
اهل العصر، ۴ ج، دمشق ۱۳۰۴/۱۸۸۶-۱۸۸۷؛ تصحیح
محمد محیی الدین عبدالحمید، ۴ ج، قاهره
۱۳۷۵-۱۳۷۷/۱۹۵۶-۱۹۵۸
ثعلبی، قصص
احمد بن محمد بن ابراهیم ثعلبی، قصص الانبیاء
المسمی بعرائس المجالس، قاهره ۱۳۲۲؛ افست
بیروت ۱۹۸۰
جاحظ، بیان
عمرو بن بحر جاحظ، البیان و التبيين، تصحیح
عبدالسلام محمد هارون، ۴ ج، قاهره ۱۹۴۸-۱۹۵۰؛
افست بیروت بی تا.
جرجانی، اسرار
عبدالقاهر جرجانی، اسرار البلاغه، تصحیح هلموت
ریتر، استانبول ۱۹۵۴

جرجانی، دلائل
عبدالقاهر جرجانی، دلائل اعجاز القرآن، قاهره ۱۳۷۲؛
تصحیح محمود محمد شاکر، قاهره ۱۹۸۴/۱۴۰۴
جصاص، احکام
ابوبکر احمد بن عبدالله جصاص رازی، احکام القرآن،
۳ ج، استانبول ۱۳۳۵-۱۳۳۸/۱۹۱۶-۱۹۱۹
جلالین
جلال الدین محمد بن احمد محلی و جلال الدین
سیوطی، تفسیر الجلالین، دمشق ۱۳۸۵/۱۹۶۵
جوالیقی، معرب
ابومنصور موهوب بن احمد جوالیقی، المعرب من
الكلام العجمی علی حروف المعجم، تصحیح احمد
محمد شاکر، قاهره ۱۳۶۱/۱۹۴۲
حاجی خلیفه، کشف
مصطفی عبدالله حاجی خلیفه، کشف الظنون، تصحیح
و ترجمه گ. فلوجل، ۷ ج، لایپزیک ۱۸۳۵-۱۸۵۸؛
تصحیح شرف الدین یالتکایا و کیلیسلی رفعت بیلگه، ۲
ج، استانبول ۱۹۴۱-۱۹۴۳؛ چاپ مجدد بیروت
۱۹۹۲-۱۹۹۳
حوّی، تفسیر
سعید حوّی، الاساس فی التفسیر، ۱۱ ج، قاهره
۱۴۰۵/۱۹۸۵
خازن، لباب
علاء الدین خازن، لباب التأویل فی معانی التنزیل،
قاهره ۱۳۸۱/۱۹۶۱
خوانساری، روضات
محمدباقر موسوی خوانساری، روضات الجنات،
تصحیح اسدالله اسماعیلیان، ۸ ج، تهران ۱۳۹۲/۱۹۷۲
دارقطنی، مؤلف
ابوالحسن علی بن عمر دارقطنی، المؤلف و المختلف،
تصحیح موفق بن عبدالله بن عبدالقادر، ۵ ج، بیروت
۱۹۸۶

جهل و دو دائرة المعارف قرآن

- دارمی، سنن
عبداللہ بن عبدالرحمن دارمی، سنن، قاہرہ ۱۹۶۶
- دامغانی، وجوه
حسین بن محمد دامغانی، الوجوه و النظائر لالفاظ
کتاب اللہ العزیز، تصحیح محمد حسن ابوالعظم
زفیتی، ۳ ج، قاہرہ ۱۴۱۲-۱۴۱۶/۱۹۹۲-۱۹۹۵؛
تصحیح عبدالعزیز سید اہل (با نام قاموس القرآن)،
بیروت ۱۹۷۰
- دانی، تیسیر
ابوعمر و عثمان بن سعید دانی، کتاب التیسیر فی
القراءات السبع، چاپ اتو پرتسل، لایبزیک / استانبول
۱۹۳۰
- دانی، مقنع
ابوعمر و عثمان بن سعید دانی، المقنع فی رسم
مصاحف الامصار مع کتاب النقط، تصحیح اتو پرتسل،
لایبزیک / استانبول ۱۹۳۲؛ تصحیح محمد صدیق
قمحاوی، قاہرہ بی تا.
- دانی، نقط
ابوعمر و عثمان بن سعید دانی، المحکم فی نقط
المصاحف، تصحیح عزت حسن، دمشق ۱۳۷۹/۱۹۶۰
- داوودی، طبقات
محمد بن علی داوودی، طبقات المفسرین، تصحیح
علی محمود عمر، ۲ ج، بیروت ۱۹۸۳
- دروزہ، تفسیر
محمد عزة دروزه، التفسیر الحدیث، ۱۲ ج، قاہرہ
۱۳۸۱-۱۳۸۳/۱۹۶۲-۱۹۶۴
- دمیری، حیاة
محمد بن موسی دمیری، حیاة الحيوان الكبرى، ۲ ج،
قاہرہ ۱۹۵۶
- ذہبی، تاریخ
شمس الدین محمد بن احمد ذہبی، تاریخ الاسلام،
تصحیح عمر عبدالسلام تدمری، ۵۲ ج تاکنون، بیروت
۱۹۷۶
- ۱۹۸۹-: ۴ ج (سالهای ۶۰۱-۶۴۲)، تصحیح بشار
عواد معروف و دیگران، بیروت ۱۴۰۸/۱۹۸۸
- ذہبی، تذکرہ
شمس الدین محمد بن احمد ذہبی، تذکرۃ الحفاظ، ۴
ج، حیدرآباد ۱۳۷۵/۱۹۵۵
- ذہبی، سیر
شمس الدین محمد بن احمد ذہبی، سیر اعلام النبلاء،
تصحیح شعیب ارنووط و دیگران، ۲۵ ج، بیروت
۱۹۸۸-۱۹۸۱
- ذہبی، قراء
شمس الدین محمد بن احمد ذہبی، معرفة القراء الکبار
علی طبقات و الاعصار، تصحیح سید جادالحق، بی جا
۱۹۶۹
- ذہبی، مفسرون
محمد حسین ذہبی، التفسیر و المفسرون، ۲ ج، قاہرہ
۱۹۷۶
- رازی، تفسیر
فخرالدین رازی، التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)،
تصحیح محمد محیی الدین عبدالحمید، ۳۲ ج در ۱۶
ج، قاہرہ ۱۳۵۲/۱۹۳۳؛ تهران بی تا؛ بیروت ۱۹۸۱
- راغب اصفہانی، مفردات
ابوالقاسم حسین راغب اصفہانی، معجم مفردات
الفاظ القرآن، بیروت ۱۳۹۲/۱۹۷۲
- رشیدرضا، منار
محمد رشید رضا و محمد عبده، تفسیر القرآن الحکیم
الشہیر بتفسیر المنار، ۱۲ ج، بیروت بی تا.
- رمانی و دیگران، رسائل
علی بن عیسی رمانی، حمد بن محمد خطابی و
عبدالقاہر جرجانی، ثلاث رسائل فی اعجاز القرآن،
محمد احمد خلف اللہ و محمد زغلول سلام، قاہرہ
۱۹۷۶

مشخصات منابع پربسامد **جهل و سه**

- بيروت ١٩٤٧/١٣٦٦؛ تصحيح محمد عبدالسلام شاهين، ج ٤، بيروت ١٩٩٥
زيدبن على، مسند
زيدبن على زين العابدين، مسند، تصحيح بكرين محمد عاشور، ١٩١٠/١٣٢٨؛ بيروت ١٩٨٣
سبط ابن جوزي، مرآة
شمس الدين ابوالمظفر يوسف بن قيزاوغلو سبط ابن جوزي، مرآة الزمان في تاريخ الاعيان، بيروت ١٩٨٥/١٤٠٥
سفيان ثوري، تفسير
ابوعبدالله سفيان ثوري، التفسير، تصحيح امتياز على عرشي، بيروت ١٩٨٣/١٤٠٣
سلمي، زيادات
ابوعبدالرحمن محمد بن حسين سلمي، زيادات حقائق التفسير، تصحيح گرهارد باورينگ، بيروت ١٩٩٥
سمعاني، انساب
عبدالكريم بن محمد سمعاني، كتاب الانساب، نسخة عكسي تصحيح د. س. مارگليوث، ليدن ١٩١٢؛
تصحيح عبدالمعديخان و ديگران، ج ١٣، حيدرآباد ١٣٨٢-١٩٦٢/١٤٠٢-١٩٨٢
سهيلي، تعريف
ابوالقاسم عبدالرحمن بن عبدالله سهيلي، التعريف و الاعلام في ما بينهم في القرآن من الاسماء و الاعلام، تصحيح عبدالله محمد علي نقرات، طرابلس ١٩٢٢/١٤٠١
سيوطي، اتقان
جلال الدين سيوطي، الاتقان في علوم القرآن، تصحيح محمد ابوالفضل ابراهيم، ج ٤ در ج ٢، قاهره ١٩٦٧
سيوطي، تحبير
جلال الدين سيوطي، التحبير في علم التفسير، تصحيح فتحى عبدالقادر فريد، قاهره ١٩٨٦/١٤٠٦

روزبهان بقلی، عرائس

- روزبهان بن ابى نصر بقلی، عرائس البيان في حقائق القرآن، ج ٢، كاويون ١٣٠١/١٨٨٤
زيدى، طبقات
ابوبكر محمد بن حسن زيدى، طبقات النحويين و اللغويين، تصحيح محمد ابوالفضل ابراهيم، قاهره ١٩٥٤/١٣٧٣
زبيرى، نسب
مصعب زبيرى، نسب قریش، تصحيح لوى پرونسال، قاهره ١٩٥٣
زجاج، معانى
ابواسحاق ابراهيم بن محمد بن سري زجاج، معانى القرآن و اعرايه، تصحيح عبدالجليل عبده شلبى، ج ٥، بيروت ١٩٨٨/١٤٠٨
زرقانى، شرح
محمد بن عبدالباقي مصرى مالك، شرح المواهب اللدنيه، تصحيح محمد عبدالعزيز خالدى، ج ١٢، بيروت ١٩٩٦/١٤١٧
زرکشی، برهان
بدرالدين زرکشی، البرهان في علوم القرآن، تصحيح محمد ابوالفضل ابراهيم، ج ٤، قاهره ١٩٥٧؛ بيروت ١٩٧٢؛ تصحيح يوسف عبدالرحمن مرعشلى و ديگران، ج ٤، بيروت ١٩٩٤
زرکلی، اعلام
خيرالدين زرکلی، الاعلام، قاموس تراجم لاشهر الرجال و النساء من العرب و المستعربين و المستشرقين، ج ١٠، دمشق ١٣٧٣-١٣٧٨/١٩٥٤-١٩٥٩؛ ج ٨، بيروت ١٩٧٩
زمخشري، اساس
محمد بن عمر زمخشري، اساس البلاغه، بيروت ١٩٧٩
زمخشري، كشاف
محمد بن عمر زمخشري، الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل و عيون الاقاويل في وجوه التأويل، ج ٤،

جهل و جهار دائرة المعارف قرآن

- سيوطي، تناسق
جلال الدين سيوطي، تناسق الدرر في تناسب السور،
تصحیح عبدالقادر احمد عطا، بيروت ۱۹۸۶/۱۴۰۶
- سيوطي، حفاظ
جلال الدين سيوطي، طبقات الحفاظ، تصحيح على
محمد عمر، قاهره ۱۹۷۳
- سيوطي، خصائص
جلال الدين سيوطي، الخصائص الكبرى، حيدرآباد
۱۹۰۲/۱۳۲۰؛ افست بيروت بي تا.
- سيوطي، درّ
جلال الدين سيوطي، الدرّ المنثور في التفسير بالمأثور،
ج ۶، بيروت ۱۹۹۰
- سيوطي، طبقات
جلال الدين سيوطي، طبقات المفسرين، تصحيح على
محمد عمر، قاهره ۱۹۷۶
- سيوطي، مفحّمات
جلال الدين سيوطي، مفحّمات الاقران في مبهمات
القرآن، تصحيح مصطفى ديب البغا، دمشق/بيروت
۱۹۸۲/۱۴۰۳
- سيوطي، مهذب
جلال الدين سيوطي، المهذب في ما وقع في القرآن من
المعرب، تصحيح التهامي راجي هاشمي، رباط بي تا؛
در رسائل في الفقه و اللغة، تصحيح عبداللّه جيوري،
بيروت ۱۹۸۲، ص ۱۷۹-۲۳۵
- شافعي، احكام
محمد بن ادريس شافعي، احكام القرآن، ج ۲ در ۱ ج،
بيروت ۱۹۸۰
- شافعي، مفسران
محمد شافعي، مفسران شيعه، شيراز ۱۳۴۹ ش/ ۱۹۷۰
- شوكاني، تفسير
ابو عبداللّه محمد بن علي شوكاني، فتح القدير الجامع
بين فني الروايه و الدرايه في علم التفسير، ج ۵، قاهره
۱۹۳۰/۱۳۴۹؛ افست بيروت ۱۹۷۳
- شوكاني، جمال
علم الدين علي بن محمد شوكاني، جمال القراء و كماله
الاقراء، تصحيح على حسين بواب، ج ۲، مكه
۱۹۸۷/۱۴۰۸
- شهرستاني، ملل
ابوالفتح محمد شهرستاني، الملل و النحل، تصحيح و.
كيورتن، ج ۲، لندن ۱۸۴۶؛ تصحيح محمد فتح اللّه
بدران، ج ۲، قاهره ۱۹۴۷-۱۹۵۵؛ تصحيح فهمي
محمد، بيروت ۱۹۹۲
- صابوني، تفسير
محمد علي صابوني، صفوة التفاسير، تفسير القرآن
الكريم، ج ۳، بيروت ۱۹۸۲
- صالح، سبل
شمس الدين محمد بن يوسف صالح، سبل الهدى و
الرشاد، تصحيح عادل احمد عبدالموجود و علي
محمد معوض، ج ۱۲، بيروت ۱۹۹۳/۱۴۱۴
- صفدي، وافي
خليل بن ايبك صفدي، الوافي بالوفيات، تصحيح
هلموت ريترو و ديگران، ج ۲۴ تاكنون، ويسبادن/
بيروت/دمشق ۱۹۶۲ -
- طباطبايي، ميزان
محمد حسين طباطبايي، الميزان في تفسير القرآن، ج ۲۰،
بيروت ۱۳۹۳-۱۳۹۴/۱۹۷۳-۱۹۷۴؛ ج ۲۱، بيروت
۱۹۸۵
- طبراني، اوسط
ابوالقاسم سليمان بن احمد طبراني، المعجم الاوسط،
تصحيح طريق بن عوض اللّه بن محمد و عبدالمحسن
ابراهيم حسيني، ج ۱۰، قاهره ۱۹۹۵/۱۴۱۵
- طبراني، كبير
ابوالقاسم سليمان بن احمد طبراني، المعجم الكبير،
تصحيح حمدي عبدالمجيد سلفي، ج ۱-۱۲، ۱۷-۲۰،

مشخصات منابع پربسامد **جهل و پنج**

- ٢٢-٢٥، بغداد ١٣٩٨-١٤٠٤/١٩٧٧-١٩٨٣؛ موصل ١٩٨٣/١٤٠١
طبرسی، مجمع
ابوعلى فضل بن حسن طبرسى، مجمع البيان فى تفسير القرآن، با مقدمه محسن امين حسيني عاملی، ٣٠ ج در ٦ ج، بيروت ١٩٦١/١٣٨٠
طبرى، تاريخ
ابوجعفر محمد بن جرير طبرى، تاريخ الرسل و الملوك، تصحيح م. ج. دخويه و ديگران، ١٥ ج، ليدن ١٨٧٩-١٩٠١؛ تصحيح محمد ابوالفضل ابراهيم، ١٠ ج، قاهره ١٩٦٠-١٩٦٩
طبرى، تفسير
ابوجعفر محمد بن جرير طبرى، جامع البيان عن تأويل آية القرآن (تا نحل: ٢٧)، تصحيح محمود محمد شاکر و احمد محمد شاکر، ١٦ ج، قاهره ١٩٥٤-١٩٦٨؛ چاپ دوم برخى جلدھا، قاهره ١٩٦٩؛ تصحيح احمد سعید على و ديگران، ٣٠ ج، قاهره ١٣٧٣-١٣٧٧/١٩٥٤-١٩٥٧؛ افست بيروت ١٩٨٤
طوسى، تبيان
محمد بن حسن طوسى، التبيان فى تفسير القرآن، با مقدمه آغا بزرگ طهرانى، ١٠ ج، نجف ١٣٧٦-١٣٨٣/١٩٥٧-١٩٦٣
طوسى، فهرست
محمد بن حسن طوسى، الفهرست، نجف ١٩٣٧/١٣٥٦؛ بيروت ١٩٨٣
عاملی، اعيان
محسن امين حسيني عاملی، اعيان الشيعه، ٥٦ جزء، دمشق ١٩٣٥-١٩٦٣؛ ١١ ج، بيروت ١٩٨٦
عبد الباقي
محمد فؤاد عبد الباقي، المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الكريم، قاهره ١٩٤٥
- عبد الجبار، تنزيه**
عبد الجبار بن احمد استرآبادى قاضى همدانى، تنزيه القرآن عن المطاعن، بيروت ١٩٦٦
عبد الجبار، مشابه
عبد الجبار بن احمد استرآبادى قاضى همدانى، مشابه القرآن، تصحيح عدنان م. زرزور، ٢ ج، قاهره ١٩٦٩
عبد الرحمن، تفسير
عائشه عبد الرحمن، التفسير البيانى القرآن الكريم، چاپ سوم، قاهره ١٩٦٨
عبد الرحمن، عصرى
عائشه عبد الرحمن، القرآن و التفسير العصرى، قاهره ١٩٧٠
عبد الرزاق، تفسير
عبد الرزاق بن همام صنعانى، التفسير، تصحيح مصطفى مسلم محمد، ٣ ج در ٤ ج، رياض ١٩٨٩/١٤١٠؛ تصحيح عبد المعطى امين قلعه جى، ٢ ج، بيروت ١٩٩١/١٤١١؛ تصحيح محمود محمد عبده، ٣ ج، بيروت ١٩٩٩/١٤١٩
عبد الرزاق، مصنف
عبد الرزاق بن همام صنعانى، المصنف، تصحيح حبيب الرحمن اعظمى، ١١ ج، بيروت ١٩٧٠/١٣٩٠؛ چاپ دوم زوهانسبورگ ١٩٨٣؛ چاپ محمد سالم سماره، ٤ ج (همراه با فهرست احاديث)، بيروت ١٩٨٨/١٤٠٨
عكبرى، تبيان
ابوالبقاء عبد الله بن حسين عكبرى، التبيان فى اعراب القرآن، على محمد بجاوى، ٢ ج، قاهره ١٩٧٦/١٣٩٦
عياشى، تفسير
محمد بن مسعود عياشى، تفسير، ٢ ج، تهران ١٣٨٠ ش / ١٩٦١

عياض بن موسى، شفاء

قاضى ابو الفضل عياض بن موسى، الشفاء بتعريف حقوق المصطفى، ٢ ج در ١ ج، دمشق ١٩٧٨؛ تصحيح محمد امين قره و ديگران، عمان ١٩٨٦/١٤٠٧

فارسي، حجه

ابو على حسن بن على فارسي، الحجه للقراء السبعة، تصحيح بدر الدين قهوه جي و ديگران، ٤ ج، دمشق ١٩٩١-١٩٨٥

فراء، معانى

ابوزكريا يحيى بن زياد فراء، معانى القرآن، تصحيح احمد يوسف نجاتي و محمد على نجار، ٣ ج، قاهره ١٩٧٢-١٩٥٥

فيروزآبادي، بصائر

مجد الدين محمد بن يعقوب فيروزآبادي، بصائر ذوى التمييز فى لطائف الكتاب العزيز، تصحيح محمد على نجار، ٤ ج، قاهره ١٩٦٤؛ چاپ مجدد بيروت بى تا.

قاسمى، تفسير

محمد جمال الدين قاسمى، محاسن التأويل، ١٨ ج، قاهره ١٩٥٧-١٩٧٠

قرطبي، جامع

ابو عبد الله محمد بن احمد قرطبي، الجامع لاحكام القرآن، تصحيح احمد عبد العليم بردوني و ديگران، ٢٠ ج، قاهره ١٩٥٢-١٩٦٧؛ بيروت ١٩٦٥-١٩٦٧

قسطلاني، لطائف

احمد بن محمد بن ابى بكر قسطلاني، لطائف الاشارات فى فنون القرائات، تصحيح عامر سيد عثمان و عبدالصبور شاهين، قاهره ١٩٧٢

قسطلاني، مواهب

احمد بن محمد بن ابى بكر قسطلاني، المواهب اللدنية بالمنح المحمديه، تصحيح صالح احمد شامى، ٤ ج، بيروت/ دمشق/ عمان ١٩٩١/١٤١٢

قشيري، لطائف

ابوالقاسم عبدالكريم بن هوازن قشيري، لطائف الاشارات، تصحيح ابراهيم بسيوني، ٦ ج، قاهره ١٩٦٨-١٩٧١

قطب، ظلال

سيد قطب ابراهيم حسين شاذلى، فى ظلال القرآن، ٦ ج، بيروت ١٣٩٣-١٩٧٣/١٣٩٤-١٩٧٤؛ چاپ يازدهم با اصلاحات، قاهره ١٩٩٣

قمى، تفسير

ابوالحسن على بن ابراهيم قمى، تفسير، تصحيح طيب موسى جزائرى، ٢ ج، نجف ١٩٦٧/١٣٨٧؛ بيروت ١٩٩١

كاشانى، تأويل

عبدالرزاق كاشانى، تأويل القرآن، ٢ ج، بيروت ١٩٦٧ (نك. ابن عربى)

كاشانى، صافى

ملاحسن فيض كاشانى، الصافى فى تفسير كلام الله الوافى، تصحيح حسين اعلمى، ٥ ج، بيروت ١٩٧٩/١٣٩٩

كاشانى، منهاج

ملافتح الله كاشانى، منهاج الصادقين فى الزام المخالفين، ١٠ ج، تهران ١٣٤٧ ش/ ١٩٦٩

كتبى، فوات

ابن شاكركتبي، فوات الوفيات، ٢ ج، قاهره ١٢٩٩/١٨٨٢؛ تصحيح احسان عباس، ٥ ج، بيروت ١٩٧٣-١٩٧٤

كحاله، معجم

عمر رضا كحاله، معجم المؤلفين، ١٥ ج در ٨ ج، بيروت بى تا؛ دمشق ١٩٥٧-١٩٦١

كحاله، نساء

عمر رضا كحاله، اعلام النساء فى عالمى العرب و الاسلام، ٥ ج، دمشق ١٣٧٩/١٩٥٩

مشخصات منابع پربسامد **جهل و هفت**

- مسعودی، مروج**
ابوعلی بن حسین مسعودی، مروج الذهب، تصحیح ک. بارویه دومنار و پاوه دوکورتی، ۹ ج، پاریس ۱۸۶۱-۱۸۷۷؛ تصحیح و ترجمه شارل پلأ، Les prairies d'or، ۷ ج متن و ۴ ج ترجمه، پاریس/بیروت ۱۹۶۲-۱۹۸۹؛ تصحیح قاسم شماعی رفاعی، ۴ ج، بیروت ۱۹۸۹
- مسلم، صحیح**
مسلم بن حجاج، صحیح، تصحیح محمد فؤاد عبدالباقی، ۵ ج، قاهره ۱۹۵۵-۱۹۵۶
- مفضلیات**
مفضل بن محمد ضبی، المفضلیات، احمد محمد شاکر و عبدالسلام محمد هارون، قاهره ۱۹۴۲
- مقاتل، اشباه**
ابوالحسن مقاتل بن سلیمان بلخی، الاشباه و النظائر فی القرآن الکریم، تصحیح عبداللہ محمود شحاته، قاهره ۱۹۷۵
- مقاتل، تفسیر**
ابوالحسن مقاتل بن سلیمان بلخی، التفسیر، تصحیح عبداللہ محمود شحاته، ۵ ج، قاهره ۱۹۸۰-۱۹۸۷
- مقاتل، خمس مائة**
ابوالحسن مقاتل بن سلیمان بلخی، تفسیر خمس مائة آیه من القرآن، تصحیح ا. گلدفلد، شفرام ۱۹۸۰
- مکرم، معجم القرائات**
عبدالعال سالم مکرم، معجم القرائات القرآنیه، ۸ ج تا کنون، کویت ۱۹۸۲-
- مکی، ابانه**
مکی بن ابی طالب قیسی، کتاب الابانه عن معانی القرائات، تصحیح محیی الدین رمضان، دمشق ۱۹۷۹
- مکی، کشف**
مکی بن ابی طالب قیسی، الکشف عن وجوه القرائات

- کسائی، قصص**
محمد بن عبداللہ کسائی، Vita prophetarum، auctore Muhammed ben 'Abdallāh al-Kisā'ī تصحیح ا. ایزنبرگ، ۲ ج، لیدن ۱۹۲۲-۱۹۲۳
- کسائی، متشابه**
علی بن حمزه کسائی، کتاب متشابه القرآن، تصحیح صبیح تمیمی، طرابلس ۱۹۹۴
- کلینی، کافی**
ابوجعفر محمد بن یعقوب کلینی، روضة الکافی، تصحیح علی اکبر غفاری، نجف ۱۳۹۵/۱۹۶۶؛ افست بیروت بی تا.
- لسان العرب**
محمد بن مکرم بن منظور، لسان العرب، ۱۵ ج، بیروت ۱۹۵۵-۱۹۵۶؛ تصحیح علی شیری، ۱۸ ج، بیروت ۱۹۸۸
- ماتریدی، تأویلات**
ابومنصور محمد بن محمد ماتریدی، تأویلات اهل السنه، تصحیح ابراهیم و سید عوضین، قاهره ۱۹۷۱/۱۳۹۱؛ تصحیح جاسم محمد جبوری، بغداد ۱۹۸۳/۱۴۰۴
- مالک، موطأ**
مالک بن انس، الموطأ، تصحیح محمد فؤاد عبدالباقی، قاهره ۱۹۵۲-۱۹۵۳؛ بیروت ۱۹۸۵؛ تصحیح عبدالمجید ترکی، بیروت ۱۹۹۴
- ماوردی، نکت**
علی بن محمد ماوردی، النکت و العیون فی التفسیر، تصحیح سید عبدالمقصود بن عبدالرحیم، ۶ ج، بیروت ۱۹۹۲/۱۴۱۲
- مجاهد، تفسیر**
ابوالحجاج مجاهد بن جبر، التفسیر، تصحیح عبدالرحمن بن طاهرین محمد سورتی، قطر ۱۹۷۶؛ تصحیح عبدالسلان ابوالنیل، قاهره ۱۹۸۹

جهل و هشت دائرة المعارف قرآن

السبع و عللها و حججها، تصحيح محيي الدين

رمضان، دمشق ١٩٧٤

مكي، مشكل

مكي بن ابى طالب قيسى، مشكل اعراب القرآن،

تصحيح ياسين م. سواس، دمشق ١٩٧٤

نافع، مسائل

مسائل الامام عن اسئلة نافع بن ازرق و اجوبة

عبدالله بن عباس، تصحيح عبدالرحمن عميره، قاهره

١٩٩٤/١٤١٣

نحاس، اعراب

ابوجعفر احمد بن محمد نحاس، اعراب القرآن،

تصحيح زهير غازي زاهد، چاپ دوم، ٥ ج، بيروت

١٩٨٥، ١٩٨٨

نسائي، سنن

احمد بن شعيب نسائي، السنن الكبرى، تصحيح

عبدالغفار سليمان بنداري و سيد كسروي حسن، ٦ ج،

بيروت ١٩٩١/١٤١١

نسائي، فضائل

احمد بن شعيب نسائي، فضائل القرآن، تصحيح سمير

خولي، بيروت ١٩٨٥

نسفي، تفسير

عبدالله بن احمد بن محمود نسفي، مدارك التنزيل و

حقائق التأويل، تصحيح زكريا عميرات، ٢ ج، بيروت

١٩٩٥/١٤١٥

نووي، شرح

ابوزكريا يحيى بن شرف نووي، شرح صحيح مسلم، ١٨

ج در ٩ ج، قاهره ١٩٣٠-١٩٢٩/١٣٤٩؛ تصحيح خليل

محمد شيحا، ١٩ ج در ١٠ ج، بيروت ١٩٩٥

نیشابوری، تفسير

ابوالقاسم حسن بن محمد بن حبيب نیشابوری، تفسير

غرائب القرآن و رغائب الفرقان، در حاشیه طبری،

جامع البيان، ٣٠ ج، قاهره ١٣٢٣-١٣٢٩/١٣٠٥-

١٩١١؛ افست بيروت ١٩٧٢/١٣٩٢؛ تصحيح ابراهيم

عطوه عوض، ١٣ ج، قاهره ١٩٦٢-١٩٦٤

واحدی، اسباب

ابوالحسن علي بن احمد نیشابوری واحدی،

اسباب النزول، قاهره ١٩٦٨

واحدی، وسيط

ابوالحسن علي بن احمد نیشابوری واحدی، الوسيط

في تفسير القرآن، عادل احمد عبدالموجود و ديگران،

٤ ج، بيروت ١٩٩٤/١٤١٥

واقدي، مغازی

محمد بن عمر واقدي، كتاب المغازی، تصحيح م.

جونز، ٣ ج، لندن ١٩٦٦

هودين محكم، تفسير

هودين محكم / محكم هوزي، تفسير، چاپ بلحاج

سعید شريفی، ٤ ج، بيروت ١٩٩٠

ياقوت، ارشاد

يعقوب بن عبدالله حموي، ارشاد الاريب الي معرفة

الاديب، تصحيح د. س. مارگليوث، ٧ ج، لندن / ليدن

١٩٢٣-١٩٢٦؛ تصحيح احسان عباس، ٧ ج، بيروت

١٩٩٣

ياقوت، بلدان

ياقوت بن عبدالله حموي، معجم البلدان، تصحيح ف.

ووستنفلد، ٦ ج، لايبزيك ١٨٦٣-١٨٦٦؛ ٥ ج، بيروت

مشخصات منابع پربسامد جهل و نه

يعقوبى، بلدان
احمدبن ابى يعقوب بن واضح يعقوبى، كتاب البلدان،
تصحیح م.ج. دخويه، ليدن ۱۸۹۲، ۱۹۶۷
يعقوبى، تاريخ
احمدبن ابى يعقوب بن واضح يعقوبى، Ibn Wādhīh
qui dicitur al-Ja'qubi historiae، تصحيح م.ت.
هوتسما، ۲ج، ليدن ۱۸۸۳؛ افست ۱۹۶۹

Abbott, Studies II
N. Abbott, *Studies in Arabic literary papyri. II. Qur'anic commentary and tradition*, Chicago 1967
Allard, Analyse
M. Allard, *Analyse conceptuelle du Coran sur cartes perforées*, Paris 1963
Arberry
A.J. Arberry, *The Koran interpreted*, London 1955
Arkoun, Lectures
M. Arkoun, *Lectures du Coran*, Paris 1982
Baljon, Modern
I.M.S. Baljon, *Modern Muslim Koran interpretation (1880-1960)*, Leiden 1961, 1968
Beeston, CHAL
A.F.L. Beeston et al. (ed.), *The Cambridge history of Arabic literature*, 4 vols. to date, Cambridge 1983-
Bell, Commentary
R. Bell, *A commentary on the Qur'ān*, ed. C.E. Bosworth and M.E.J. Richardson, 2 vols., Manchester 1991
Bell, Qur'ān
R. Bell, *The Qur'ān. Translated, with a critical re-arrangement of the sūras*, 2 vols., Edinburgh 1939; repr. 1960

۱۳۷۴-۱۳۷۶/۱۹۵۵-۱۹۵۷؛ تصحيح فريد عبدالعزيز
جندی، ۷ج، بيروت ۱۹۹۰
يعقوبى بن سلام، تفسير
يعقوبى بن سلام بصرى، التصارييف، تفسير القرآن مما
اشتبهت اسمائه و تصرفت معانيه، تصحيح هند شلى،
تونس ۱۹۷۹

ب) منابع لاتين

Beltz, Mythen
W. Beltz, *Die Mythen des Koran. Der Schlüssel zum Islam*, Düsseldorf 1980
Bergsträsser, Verneinungs
G. Bergsträsser, *Verneinungs- und Fragepartikeln und Verwandtes im Kur'ān*, Leipzig 1914
Birkeland, Lord
H. Birkeland, *The Lord guideth. Studies on primitive Islam*, Oslo 1956
Birkeland, Opposition
H. Birkeland, *Old Muslim opposition against interpretation of the Koran*, Oslo 1955
Blachère
Blachère, *Le Coran. Traduit de l'arabe*, Paris 1966
Blachère, Introduction
R. Blachère, *Introduction au Coran*, Paris 1947
Bobzin, Koran
H. Bobzin, *Der Koran. Eine Einführung* Munich 1999
Bobzin, Reformation
H. Bobzin, *Der Koran im Zeitalter der Reformation. Studien zur Frühgeschichte der Arabistik und Islamkunde in Europa*, Beirut/ Stuttgart 1995
Bouman, Conflit
J. Bouman, *Le conflit autour du Coran et la solution d'al-Bāqillānī*, Amsterdam 1959

Bouman, Gott und Mensch

J. Bouman, *Gott und Mensch im Koran. Eine Strukturform religiöser Anthropologie anhand des Beispiels Allāh und Muḥammad*, Darmstadt 1977

Böwering, Mystical

G. Böwering, *The mystical vision of existence in classical Islam. The qur'ānic hermeneutics of the Ṣūfī Sahl at-Tustarī (d. 283/896)*, Berlin 1980

Brockelmann, GAL

C. Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur*, 2nd ed., 2 vols., and 3 vols., suppl., Leiden 1943-9; with new introduction, Leiden 1996

Buhl, Das Leben

F. Buhl, *Das Leben des Muhammeds*, trans. H.H. Schaefer, Leipzig 1930; 1931 (3rd ed.)

Burton, Collection

J. Burton, *The collection of the Qur'ān*, Cambridge 1977

Chabbi, Seigneur

J. Chabbi, *Le seigneur des tribus. L'islam de Mahomet*, Paris 1997

Creswell, EMA

K.A.C. Creswell, *Early Muslim architecture*, 2 vols., Oxford 1932-40; 2nd ed., London 1969

van Ess, TG

J. van Ess, *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra. Eine Geschichte des religiösen Denkens im frühen Islam*, 6 vols., Berlin/ New York 1991-7

GAP

W. Fischer and H. Gärtje, eds., *Grundriss der arabischen Philologie*, 3 vols., Wiesbaden 1982-92

Gardet and Anawati, Introduction

L. Gardet and M.M. Anawati, *Introduction à la théologie musulmane*, Paris 1948, 3rd ed., 1981

Gilliot, Et

C. Gilliot, *Exégèse, langue, et théologie en Islam*.

L'exégèse coranique de Ṭabarī (m. 310/923), Paris 1990

Gimaret, Jubbā'ī

D. Gimaret, *Une lecture mu'tazilite du Coran. Le tafsīr d'Abū 'Alī al-Djubbā'ī (m. 303/915) partiellement reconstitué à partir de ses citateurs*, Louvain/ Paris 1994

Goldziher, GS

I. Goldziher, *Gesammelte Schriften*, ed. J. Desomogyi, 6 vols., Hildesheim 1967-73

Goldziher, MS

I. Goldziher, *Muhammedanische Studien*, 2 vols., Halle 1888-90; trans., C.R. Barber and S.M. Stern, *Muslim studies*, London 1967-72

Goldziher, Richtungen

I. Goldziher, *Die Richtungen der islamischen Koranlegung* Leiden 1920; repr. 1970

Graham, Beyond

W.A. Graham, *Beyond the written word. Oral aspects of scripture in the history of religion*, Cambridge and New York 1989

Grimme, Mohammed, I-II

H. Grimme, *Mohammed. I, Das Leben nach den Quellen. II, Einleitung in den Koran. System der koranischen Theologie*, Münster 1892-5

Grünbaum, Beiträge

M. Grünbaum, *Beiträge zur semitischen Sagenkunde*, Leiden 1893

Hawting and Shareef, Approaches

G.R. Hawting and A.A. Shareef (eds.), *Approaches to the Qur'ān*, London 1993

Hawting, Idolatry

G.R. Hawting, *The idea of idolatry and the emergence of Islam. From polemic to history*, Cambridge 1999

Horovitz, KU

J. Horovitz, *Koranische Untersuchungen*, Berlin/ Leipzig 1926

Ibn Ishāq-Guillaume

The life of Muhammad. A translation of Ibn

- Ishāq's* Sirat rasūl Allāh, trans. A. Guillaume, Oxford 1955; repr. Karachi 1967
- Ibn Khaldūn-Rosenthal**
'Abd al-Raḥmān b. Khaldūn, *The Muqaddimah*, trans. F. Rosenthal, 3 vols., New York 1958; 2nd rev. ed., Princeton 1967
- Ibn al-Nadīm-Dodge**
Muḥammad b. Ishāq b. al-Nadīm, *The Fihrist of al-Nadīm*, trans. B. Dodge, 2 vols., New York/London 1970
- Ibn Qutayba-Lecomte**
G. Lecomte, *Le traité des divergences du ḥadīṭ d'Ibn Qutayba*, Damascus 1962
- Ihsanoglu, Translations**
E. İhsanoğlu, ed., *World bibliography of translations of the meanings of the holy Qur'ān. Printed translations 1515-1980*, Istanbul 1406/1986
- Izutsu, Concepts**
Tashihiko Izutsu, *Ethico-religious concepts in the Qur'ān*, Montreal 1966
- Izutsu, God**
Tashihiko Izutsu, *God and man in the Koran*, New York 1964; repr. 1980
- Jansen, Egypt**
J.J.G. Jansen, *The interpretation of the Koran in modern Egypt*, Leiden 1974, 1980
- Jeffery, For. vocab.**
A. Jeffery, *Foreign vocabulary of the Qur'ān*, Baroda 1938
- Jeffery, Materials**
A. Jeffery, *Materials for the history of the text of the Qur'ān. The Kitāb al-Maṣāḥif of Ibn Abī Dāwūd together with a collection of the variant readings from the codices of Ibn Mas'ūd, etc.*, Leiden 1937
- Jeffery, Muqaddimas**
A. Jeffery, *Two muqaddimas to the Quranic sciences. The muqaddima to the Kitāb* al-Mabani *and the muqaddima of Ibn 'Atiyya to his Tafsir*, Cairo 1954
- Justi, Namenbuch**
F. Justi, *Iranisches Namenbuch*, Marburg 1895
- Lane**
E.W. Lane, *An Arabic-English lexicon*, I vol., in 8 parts., London 1863-93; New York 1955-6; repr. 2 vols., Cambridge 1984
- Lecker, Muslims**
M. Lecker, *Muslims, Jews and pagans. Studies on early Islamic Medina*, Leiden 1995
- Le Strange, Lands**
G. Le Strange, *The lands of the eastern caliphate*, 2nd ed., Cambridge 1930
- Lüling, Ur-Qur'ān**
G. Lüling, *Über den Ūr-Qur'ān. Ansätze zur Rekonstruktion vorislam christlicher Strophenlieder im Qur'ān*, Erlangen 1972; 2nd ed. 1993
- McAuliffe, Qur'ānic**
J.D. McAuliffe, *Qur'ānic Christians. An analysis of classical and modern exegesis*, Cambridge 1991
- Mir, Dictionary**
M. Mir, *Dictionary of Qur'ānic terms and concepts*, New York 1987
- Mir, Verbal**
M. Mir, *Verbal idioms of the Qur'ān*, Ann Arbor, MI 1989
- Muir, Mahomet**
W. Muir, *The life of Mahomet. With introductory chapters on the original sources of the biography of Mahomet, I-IV*, London 1858-61
- Nagel, Einschübe**
T. Nagel, *Medinensische Einschübe in mekkanischen Suren*, Göttingen 1995
- Nagel, Koran**
T. Nagel, *Der Koran. Einführung-Texte-Erläuterungen*, Munich 1983

Neuwirth, Studien

A. Neuwirth, *Studien zur Komposition der mekkanischen Suren*, Berlin 1981

Nöldeke, GQ

T. Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, new edition by F. Schwally, G. Bergsträsser and O. Pretzl, 3 vols., Leipzig 1909-38

Nwyia, Exégèse

P. Nwyia, *Exégèse coranique et langage mystique. Nouvel essai sur le lexique technique des mystiques musulmans*, Beirut 1970

Paret, Kommentar

R. Paret, *Der Koran. Kommentar und Konkordanz*, Stuttgart 1971; 1977; Kohlhammer 1980

Paret, Koran

R. Paret, *Der Koran, Übersetzung*, Stuttgart 1962

Paret (ed.), Koran

R. Paret (ed.), *Der Koran*, Darmstadt 1975

Penrice, Dictionary

J. Penrice, *A dictionary and glossary of the Koran*, London 1873; repr. 1971

Pickthall, Koran

M.M. Pickthall, *The meaning of the glorious Koran*, London 1930; New York 1976

Rippin, Approaches

Andrew Rippin (ed.), *Approaches to the history of the interpretation of the Qur'ān*, Oxford 1988

Schawāhid-Indices

A. Fischer and E. Bräunlich' eds., *Indices der Reimwörter und der Dichter der in den arabischen Schawāhid-Kommentaren und in verwandten Werken erläuterten Belegverse* Leipzig 1934-45

Schwarzbaum, Legends

H. Schwarzbaum, *Biblical and extra-biblical legends in Islamic folk-literature*, Wallford-Hessen 1982

Sezgin, GAS

F. Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums*, 9 vols., Leiden 1967-84

Speyer, Erzählungen

Heinrich Speyer, *Die biblischen Erzählungen im Qoran*, Gräfenhainich 1931; repr. Hildesheim 1961

Sprenger, Moḥammad

A. Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Moḥammad*, 3 vols., 2nd ed., Berlin 1869

Storey, PL

C.A. Storey, *Persian literature, A biobibliographical survey*, 2 vols., in 5, London 1927

Tha'labī-Goldfeld

I. Goldfeld, *Qur'ānic commentary in the eastern Islamic tradition of the first four centuries of the hijra, An annotated edition of the preface to al-Tha'labī's "Kitāb al-Kashf wa-l-bayān 'an Tafsīr al-Qur'ān"*, Acre 1984

Wagtendonk, Fasting

K. Wagtendock, *Fasting in the Koran*, Leiden 1968

Wansbrough, QS

J. Wansbrough, *Quranic studies. Sources and methods of scriptural interpretation*, Oxford 1977

Watt-Bell, Introduction

W.M. Watt, *Bell's introduction to the Qur'ān*, Edinburgh 1970, 1991

Wensinck, Concordance

A.J. Wensinck et al., *Concordance et indices de al tradition musulmane*, 8 vols., Leiden 1936-79; repr. 8 vols. in 4, 1992

Wensinck, Handbook

A.J. Wensinck, *A handbook of early Muhammadan tradition*, Leiden 1927

Wild, Text

S. Wild' ed., *The Qur'ān as text*, Leiden 1996

Zambaur, Manuel

E. de Zambaur, *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam*, Hanover 1927; repr. Bad Pyrmont 1955